

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

ओनलाईन

वर्ष : ५

स्थापना वर्ष : १९६०

अप्रैल : २०११

अंक : १०

: परामर्शनसमिति :

भगवतीकुमार शर्मा प्रमुખ
रतिलाव बोरीसागर मध्यस्थ समितिना वरिष्ठ सल्य
प्रफुल्ल रावल प्रकाशन मंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सळतंत्री :

मोडन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंडिर

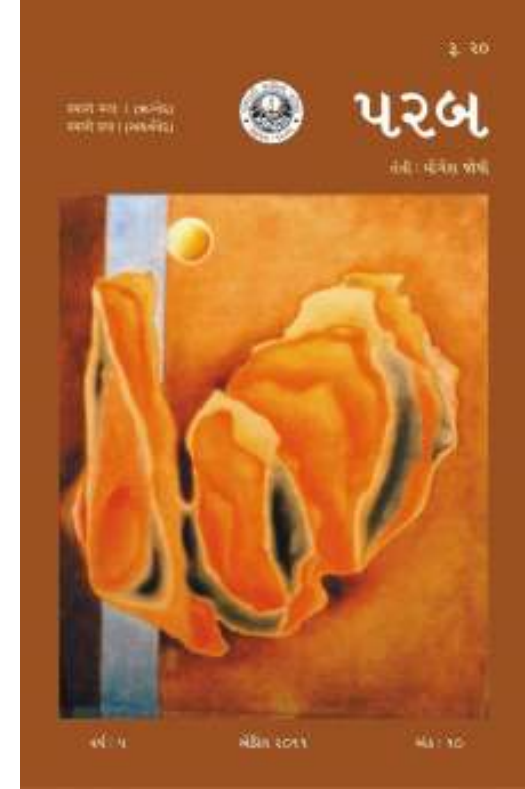
गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,

'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन अने ईकस : २६ ५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

अ नु क म (परब ओनलाईन)

परिषद-प्रमुખनो पत्र

पोतानो भावक पसंद करवानो सर्जकनो अधिकार • भगवतीकुमार शर्मा

कविता

काव्यो • निरंजन भगत, मणवा आव्यो • साडिल, स्वातंत्र्यदेवी •

धन्र शाड, मलेकिल जमावी दउं तो ? • डरीश मीनाश्रु

गद्य

स्वैरकथा • डरिदृषण पाठक

भारतीय साहित्य

शताब्दीवर्धना

वामांगी • अरुण कोल्हाटकर, अनु. रवीन्द्र पारेभ

कविवर उज्ज्वल स्मरणीय गीत : उडे रे तारी थूंदडी • लाभशंकर

ठाकर 26, उभाशंकर जोशी (बीजरूप वक्तव्य) • धन्रनाथ चौधरी, अनु. क्रीतिदा शाड

अभ्यास

समीक्षा/ग्रंथावलोकन

आधुनिक युगनां सामयिको • जयदेव शुक्ल

शान्तिभाई आचार्य : बोलीविद् के लोकसाहित्यकार ? 'अमे बोलीओ छीअे'-ने आधारे • डॉ. पिंकी पंड्या, कथाओनो सशक्त कलरव • रमेश आचार्य

परिषदवृत्त

संकलन : राजेन्द्र पटेल

साहित्यवृत्त

संकलन : ठतुभाई कुरकुटिया

आवरणचित्र

माधव रामानुज

Parab Online

April 2011

Page: 1

અ નુ ક મ (પરબ પ્રકાશન)

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	પોતાનો ભાવક પસંદ કરવાનો સર્જકનો અધિકાર • ભગવતીકુમાર શર્મા 4
કવિતા	કાવ્યો • નિરંજન ભગત 6, જો ને ભીતર શું છે ? • શ્યામ ઠાકોર 7, મળવા આવ્યો • સાહિલ 8, લક્કડખોદને • શંભુપ્રસાદ જોશી 8, સ્વાતંત્ર્યદેવી • ઇન્દ્ર શાહ 9, મહેફિલ જમાવી દઉં તો ? • હરીશ મીનાશ્રુ 9
વાર્તા	માટીનો સાદ • ભારતી ૨. દવે 10
ગદ્ય	સ્વૈરકથા • હરિકૃષ્ણ પાઠક 22
ભારતીય સાહિત્ય	વામાંગી • અરુણ કોલ્હાટકર, અનુ. રવીન્દ્ર પારેખ 25
શતાબ્દીવંદના	કવિવર ઉંજોનું સ્મરણીય ગીત : ઊંડે રે તારી ચૂંદડી • લાભશંકર ઠાકર 26, ઉમાશંકર જોશી (બીજરૂપ વક્તવ્ય) • ઇન્દ્રનાથ ચૌધરી, અનુ. કીર્તિદા શાહ 31
દૃશ્ય-શ્રાવ્ય	પ્રેક્ષકોને કેળવી શકાય ? • ભરત દવે 39
લોકસાહિત્ય	લોકસાહિત્યમાં મળેલ એક અણમોલ રતન : ડાંગી લોકગીત • ડૉ. પ્રભુ આર. ચૌધરી 46
અભ્યાસ	આધુનિક યુગનાં સામયિકો • જયદેવ શુક્લ 53
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	શાન્તિભાઈ આચાર્ય : બોલીવિદ્ કે લોકસાહિત્યકાર ? ‘અમે બોલીઓ છીએ’-ને આધારે • ડૉ. પિંકી પંડ્યા 64, કથાઓનો સશક્ત કલરવ • રમેશ આચાર્ય 68
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 72
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા 82
આ અંકના લેખકો	87
આવરણચિત્ર	માધવ રામાનુજ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

પોતાનો ભાવક પસંદ કરવાનો સર્જકનો અધિકાર

‘સૂરસરસ્વતી’નું બિરુદ પામેલાં ગિરિજાદેવી બનારસનાં સુવિખ્યાત શાસ્ત્રીય ગાયિકા છે. શાસ્ત્રીય રાગરાગિણીઓ ઉપરાંત ‘કજરી’, ‘હોરી’, ‘ચૈતી’, ‘ટપ્પા’, ‘દૂમરી’ જેવી ઉપશાસ્ત્રીય સંગીતની વિધાઓ પર પણ તેમનું પૂર્ણ પ્રભુત્વ છે. વાર્ધક્યને કારણે વાતચીતમાં તેમની વય વર્તાય. પણ જેવો તેઓ સૂર છે એટલે તેમના કંઠમાં શ્રોતાઓને ચિરયૌવનની જ અનુભૂતિ થાય. પિતા સંગીતરસિક હતા એટલે બાળપણથી જ ગિરિજાદેવીએ શાસ્ત્રીય સંગીતની તાલીમ લેવા માંડી હતી. પ્રમાણમાં નાની વયે તેમનું લગ્ન થઈ ગયેલું. તેથી ત્યાં સુધીમાં તો તેમણે શાસ્ત્રીય સંગીતના કાર્યક્રમો આપવા માંડ્યા હતા. સદ્ભાગ્યે તેમના પતિ પણ સંગીતના શોખીન હતા, એટલે તેમણે ગિરિજાદેવી પર કશાં નિયંત્રણો ન મૂક્યાં. અહીં મૂર્ધન્ય ગઝલગાયિકા બેગમ અખ્તરને યાદ કરી શકાય. લગ્ન પછી તેમના પર વીસ વર્ષ સુધી જાહેરમાં ગઝલ ગાવા અંગે પાબંદીઓ ખડકાયેલી હતી. આવાં સિદ્ધ ગાયિકાની બે દાયકા સુધીની ગૂંચળામણ કલ્પી શકાય. ગિરિજાદેવી એવી યાતનામાંથી તો પસાર ન થયાં, પણ તેમના સુરુચિસંપન્ન પતિએ એક ટકોર કરી હતી, ‘તારે શાસ્ત્રીય સંગીતના કોન્સર્ટ, જલસાઓ, સંમેલનો અને પરિષદોમાં જરૂર ગાવું, પણ લગ્નની પાર્ટીઓ, જન્મદિનની ઊજવણીની મિજલસો, અન્ય કોઈ સામાજિક નિમિત્તે યોજાયેલી બેઠકોમાં કદી ન ગાવું જોઈએ, કારણ કે શાસ્ત્રીય સંગીતના કોન્સર્ટ, જલસા, સંમેલન, પરિષદ વગેરેમાં સંગીતના સાચા ગુણીજનો હાજરી આપે છે. તેઓ તારી કલાને બરાબર સમજીને, પારખીને તને યોગ્ય દાદ આપશે, પણ મેરેજ – બર્થ ડેની પાર્ટીઓમાં મોટે ભાગે ખાવા-પીવા, આનંદપ્રમોદ કરવા, હસવા-ખેલવા માટે લોકો આવતા હોય છે. તેઓ તારી ઉચ્ચ કલાની સાચી કદર શી રીતે કરશે ?’ ગિરિજાદેવીએ પતિની આ ટકોરનું આજીવન પાલન કર્યું. અને પોતાની કલાને સાચકલા ગુણીજનો સુધી પહોંચાડવાની કાળજી રાખી. આનું સારું પરિણામ એ આવ્યું કે, એમની કલા ખોટે સ્થાને રજૂ થઈને વેડફાઈ ન ગઈ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગિરિજાદેવીએ પોતાના ભાવકવર્ગની વરણી કરવામાં પોતાનો અધિકાર પૂરેપૂરો અકબંધ રાખ્યો.

આ માપદંડ સંગીત સિવાયની બીજી કલાઓના સર્જક અને ભાવકને પણ લાગુ ન પાડી શકાય ? જેમ સંગીતકારોને માટે તેઓનો શ્રોતાવર્ગ, ચિત્રકારોને માટે તેઓનાં ચિત્રો જોનાર વર્ગ, નાટ્યકલાકારો માટે તેઓનો પ્રેક્ષકવર્ગ તેમ લેખકો માટે તેઓનો વાચકવર્ગ અને કવિસંમેલનોમાં પોતાની કૃતિઓ રજૂ કરતા કવિઓ માટે તેઓનો શ્રોતાવર્ગ અને એ સર્વની કક્ષા, રુચિ તથા સમજદારીનું પણ મહત્ત્વ હોય – હોવું જોઈએ. પ્રશ્ન એ ઊઠે કે, લેખક-કવિ પોતાના વાચક કે શ્રોતાની પસંદગી કેવી રીતે કરી શકે ? લેખક કે કવિ તેની કૃતિ એક વાર પ્રગટ કરે એટલે તે સ્વાભાવિક રીતે સાર્વજનિક જ

થઈ જાય. પછી ભાવકની વરણીને અવકાશ ક્યાં રહે ? પરંતુ અહીં એક બારીક વાત કલ્પી શકાય. લેખક કે કવિ પોતાની ગદ્ય કે પદ્ય કૃતિનું સ્તર એવું રાખે, એની મંચ પરની પ્રસ્તુતિ એવી ગરિમાપૂર્ણ હોય કે, ફાલતુ વાચક-શ્રોતા એવી કૃતિઓથી થોડી વારમાં અળગો થઈ જાય. અલબત્ત, અહીં પ્રશ્ન પ્રત્યાયનની કે ભાવકની નરી બાદબાકી કરવાનાં વલણો ન જ હોય. પ્રત્યાયન વિના કોઈ પણ કલાકૃતિ સાર્થક સિદ્ધ ન થઈ શકે. પણ પ્રત્યાયન ક્યા સ્તરનું છે અને ક્યા સ્તરના ભાવક સુધી એ પહોંચાડવાનો સર્જકનો આશય છે તે મહત્ત્વની વાત છે. બહુ જાણીતું સૂત્ર છે કે, અણસમજુની બોલકી દાદ કરતાં સમજદાર ભાવકની સહેજ પ્રસન્નમુખરેખાનું અનેકગણું મહત્ત્વ હોય છે. પ્રત્યેક સાચા સર્જક-કલાકારને સમજદાર ભાવકની તેની આછી પણ પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટિસૂચક મુખરેખાની નીચે જ નિસબત બલકે ગરજ હોય. આવાં ગુણીજનો, ભાવકો મેળવવા માટે સર્જકે ઘણું તપ કરવું પડે છે અને સ્વેચ્છાએ કે કોઈની ટકોરથી ઘણી પાબંદીઓ સ્વીકારવી પડે છે, પણ જો તે તેમ કરે તો બંને પક્ષે અઢળક લાભ થાય.

તા. ૨૧-૩-૨૦૧૧

ભગવતીકુમાર શર્મા

કવિતા

કાવ્યો | નિરંજન ભગત

૧. દયા ખાશો નહિ

હવે તમે મારી કોઈ દયા ખાશો નહિ,
તમે જો ચ્હાતા ન હો તો હવે મને ચ્હાશો નહિ.

દયા એ તો અહમ્ની અધમ અભિવ્યક્તિ,
એમાં નથી કોઈ શક્તિ, નથી કોઈ ભક્તિ;
એમાં નથી વિરક્તિ કે નથી અનુરક્તિ;
એવા અહમ્નો આસવ હવે મર પાશો નહિ.

હવે ભલે હું સદાય એકાન્તમાં રહું,
ભલે હું સદાય એની એકલતા સહું;
પણ તમે તો 'હું નહિ ચહું, નહિ ચહું.'
એવા અહમ્નો પ્રલાપ તારસ્વરે ગાશો નહિ.

૨. બળો છો ને બાળો છો

તમે તો બળો છો ને બાળો છો,
એમાં તમે પ્રેમનું આ એવું તે કયું સૂત્ર પાળો છો ?

તમારે બળવું હોય તો બળો, ના નથી;
તમે બીજાને પણ બાળો એમાં હા નથી;
છતાં તમારા પ્રેમની જ્વાળા બીજાની પર ઢાળો છો.

પ્રેમમાં જો એક બળે તો બીજું યે બળે,
શું પ્રેમની આ નિયતિ છે ? ટાળી ન ટળે ?
એથી તમે શું આમ બાળ્યા વિના બળવાનું ટાળો છો ?

૩. મળતા નથી, બોલતા નથી

એક તો તમે મને મળતા નથી
ઓર્થિતા જો મળો તો બોલતા નથી;
ગયા તે ગયા, પાછા વળતા નથી,
હૃદયમાં શું છે તે બોલતા નથી.
એને પથ્થર શું પોચા પડ્યા,
તે વિધાતાએ તમને ઘડ્યા ?
એકેય બાજુ તમે ઢળતા નથી,
આસનથી ક્યારેય ડોલતા નથી.
છો હું એકાન્તમાં ડરી જાઉં,
હું એકલતાથી મરી જાઉં;
શો તમારો અહમ્ તે ચળતા નથી,
મેરુની સાથે એને તોલતા નથી.

૪. કોના તોલે તોલવું

મળવું તો છે, ક્યાં મળવું ? બોલવું તો છે, શું બોલવું ?
હૃદય ખાલી હોય, તો અમથું અમથું શું બોલવું ?
વર્ષોથી તમારું હાસ્ય જોયું નથી,
પૂર્વે જોયું 'તું' તે હાસ્ય જોયું નથી;
ડોલવું તો છે, પણ હવે કોના તાલેતાલે ડોલવું ?
વર્ષોથી તમારી શૂન્યતા જોઉં છું,
પૂર્વે ન જોઈ જે ન્યૂનતા જોઉં છું;
તોલવું તો છે, હવે પૂર્ણત્વને કોના તોલે તોલવું ?

આટલો લાંબો સમય
આખી પૃથ્વીનો ભાર
ઝીલી ઝીલી
શેષનાગ હવે થાક્યો છે.
એન રેન્ડના
સાયકોએનાલિસિસને આધારે
એણે એટલાસને
ખભેથી ખંખેરી નાંખ્યો છે.
તેના ઉપર નિરાંતે ઊંઘતા
વિષ્ણુને હવે જાગવું પડશે.
અને લોકોને જગાડવા પડશે.
શીખવવા પડશે
આશ્રિતોને સ્વાવલંબનના પાઠ.

ઈર્ષ્યા અને અદેખાઈના
પાયા પર ચણેલી ઇમારતો
તૂટી પડશે
પત્તાંના મહેલની માફક.
બીજાને પાડવાથી
તમે ઊંચાઈને આંબી ન શકો.
લાવી ભરતી
નાનીમોટી બધી નાવોને
એકસાથ ઊંચકવી પડશે.
આ બધાની સાક્ષી
પેલી ન્યૂ યૉર્કના બંદરે ઊભેલી
સ્વાતંત્ર્યદેવી
મરક મરક મલકે !

મળવા આવ્યો | સાહિલ

આજ મને પડછાયો મારો મળવા આવ્યો,
જન્મારા જૂનો સથવારો મળવા આવ્યો.
વાવ ઘડીમાં સોળ વરસની કન્યા થઈ ગઈ,
તરસે મરતો જ્યાં વણઝારો મળવા આવ્યો.
ધોમ ધખી બખોરી વેળા ડગલે-પગલે,
ભીનો ભીનો એક સધિયારો મળવા આવ્યો.
આમ હવાના હડસેલે હોવું વિખરાયું,
આમ હરખ લઈને હલકારો મળવા આવ્યો.
અંધારી પોઠોના ચીલે ચીલે ચાલી,
અલપઝલપ થાતો ઝબકારો મળવા આવ્યો.
આકળવિકળ આંખોના આંગણિયે 'સાહિલ',
અંત વિનાનો આરો-વારો મળવા આવ્યો.

મહેફિલ જમાવી દઉં તો ? | હરીશ મીનાશ્રુ

અરે શેખ, તારી આ મસ્જિદમાં પેસીને મયખાનું એનું બનાવી દઉં તો ? લીલી દ્રાક્ષની આ દીવાલોમાં તારા ખુદાને હું જીવતો ચણાવી દઉં તો ? થશે કૌતુકે મગ્ન પરભ્રાતિયું પણ, પરોઢે આ કલબલતા કલમા સૂણીને પયગંબરોનાં પરિંદાને અમથી ફરિશ્તાની પાંખો હું પહેરાવી દઉં તો ? હું કાફિર ખરો પણ નમાજથી નમણો : ભરું જામ પર જામ ઝમઝમને કાંઠે થશે શું તમારી કયામતની ક્ષણનું, કબરમાં હું મહેફિલ જમાવી દઉં તો ? હતું મ્હોં પડેલું ને રૂંધાયલો કંઠ : કાસિદ, કશું સાંભળી નહિ શકેલો હવે કાન સરવા કરીને એ ક્ષણને કટોકટ કલેજે હુલાવી દઉં તો ? અજબ બેખુદીમાં હું ખોવાઈ જઉં ત્યાં જ ખુદમાં અચાનક ખુદાઈ જડે છે હવે નિજમાં ખોવાયલા ખિજને પણ સહજ સીધી મારગ ચઢાવી દઉં તો ? પલકવારમાં તુંય પામી જવાનો બુલંદીના બારીકમાં બારીક અર્થો તને તારી ભીતર સદા સિજદો કરતું કોઈ શાંત બુલબુલ બતાવી દઉં તો ? તમારો ચહેરો નીરખતાં જ હું તો, જુઓ, બૂતપરસ્તોમાં વટલાઈ ચાલ્યો હવે કોહેતૂરની એ ટૂંકે ચઢીને ધજા ધોળી ગિરનારી ફરકાવી દઉં તો ? કદી મુરશિદે ફૂંગરાવીને મુખને, નવો અર્થ આપ્યો 'તો રહેમોકરમનો ઇબાદતની એ પણ નવી રીત સમજો, હું મોહું જરાક જ કુલાવી દઉં તો ?

એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ એમ કરતાં આખું અઠવાડિયું પૂરું થયું. શનિવારની સાંજ કે રવિવારની સવાર સુધી પ્યારઅલી શેઠની દુકાનને ઓટલે ડોકાણો નહીં. ગુણાએ માની લીધું કે શરત તો મારતાં મારી બેઠી પણ હવે સલવાયો લાગે છે, એટલે મારો વા'લો દુકાને ડોકાતો નથી !

અહીં બીજીત્રીજી વાતો ચાલતી રહી. ગુણા સિવાય બીજું કોઈ પ્યારઅલીને યાદ કરતું નહોતું, અને મામલો યે એવો હતો. ટપુની દીકરીનાં લગન ઢૂકડાં હતાં અને માસ્તર વેળાસર મંગલાષ્ટક ન લખી દે તો શું કરવું એની ચિંતા ટપુને તો હતી જ, પણ વધારે તો બટુકને હતી. એણે ટપુને વચન આપેલું કે મંગલાષ્ટક નહીં મળે તો કશોક બીજો ઉપાય કરશું; પણ શું કરવું તે એનેય સૂઝતું નહોતું... એવામાં ભગો વાત લાવ્યો કે માસ્તર મંગલાષ્ટક લખવા રાજી તો થયેલા પણ વચ્ચે એવું પદક મૂક્યું કે પહેલા ચાર શ્લોક જગદીશ પાસે લખાવવા અને – તો, પોતે બાકીના ચાર લખી દે ! આમ જગદીશની જોડાજોડ પોતાનું યે નામ છપાય એવી માસ્તરની ઇચ્છા ટાળી ટળાય એવી નહોતી એટલે ભગાએ પોતે જગદીશને પત્ર લખ્યો, ને છેવટ ટપુભાઈની મૂંઝવણ ટાળવા આગ્રહ કરેલો... જગાનો જવાબ આવ્યો. કવરમાં બીજું બંધ કવર હતું ને ભગાને નામે તો એક ચબરખી હતી જેમાં લખેલું કે સામેલ કવર માસ્તરસાહેબને આપી દેવું, જેમનું તેમ. માસ્તરે જે મંગાવ્યું છે તે કવરમાં છે.

પોતે માસ્તરને કવર તો પહોંચાડેલું, પણ માસ્તરે ચાર-પાંચ દિવસ મોઢું દેખાડ્યું નહીં એટલે પોતે મળવા ગયેલો. કવરનું પૂછ્યું તો માસ્તર તો ઓશિયાળું મોઢું કરીને ઊભા ને કહે : આપણાથી આ બને તેવું નથી. જગદીશભાઈએ તો જે ચાર શ્લોક લખી મોકલ્યા છે તે તો જનરલ છે. ટપુભાઈ, તરવેણીબહેન અને વરકન્યાનાં – એમ ચાર નામ જ ગૂંથ્યાં છે. બાકીના ચાર શ્લોકમાં વીસ નામ ગૂંથવાનું આપણું ગજું નહીં. ક્ષમા માગું છું, તમારી ને ટપુભાઈની... મારાથી આ નહીં બને ! ભગાની વાત સાંભળીને માસ્તરે ઓટલે આવવાનું બંધ કેમ કર્યું તેનો તો તાળો મળ્યો, પણ ટપુ તો ઠામુકો ઓઝપાઈ ગયો, ઝાંખો પડી ગયો. જોકે બટુકને કશુંક ઊગી આવ્યું હોય એમ ટપુને સંધિયારો આપતો બોલ્યો : ટપુભાઈ, ચિંતા ન કરશો. આ શિહોરની ખોડિયાર પોટરીના મેનેજર છે ભટ્ટ સાહેબ. ઈ મારા ભાઈબંધ છે, હું તેમને મળી લઈશ, એટલે રસ્તો જડશે. – પણ ઈ પોટરીવાળા આમાં શું ઉપાય કરવાના ? ટપુએ મૂંઝવણ વ્યક્ત કરી. નંદાના મગજમાં કશોક દિવ્ય ઝબકારો થયો. બટુક સામે થયેલા પ્રશ્નો એણે જવાબ દીધો : જુઓ ટપુભાઈ, લગનમાં આપણે પે'લવેલી ગણેશમાટલી તો કુંભારને ત્યાંથી જ મંગાવીએ છીએને ? આ પોટરીવાળાએ ઈ માંચલા જ કે'વાય ! ગુણાએ ઝીણી આંખે જોઈને ખાતરી કરી લીધી કે નંદો મજાક કરતો નથી અને બટુકે પોતાને સૂઝેલો ઉપાય ફોડ પાડીને સમજાવ્યો –

આપડે એમ કરશું, અર્ધો અર્ધો ડઝનના પ્યાલા-રકાબીનાં ખોખાં તૈયાર કરાવશું. સામેવાળાનાં જેટલાં નામ ટપુભાઈને મળ્યાં છે તેનાથી બે-પાંચ વધારાનાં કરાવશું. અને એ સંધાયને એક એક ખોખું ભેટ રૂપે આપવું, એ જ પે'રામણી ગણાશે... વળી ખોખાં ઉપર દરેકનાં નામ લખીને દેવાં. બધાં રાજ થશે ને રોજ સવારમાં ચા પીતી વખતે ટપુભાઈને ને આ રૂંડાં લગનનેય યાદ કરશે. ખોખાં ઉપર મંગળ પ્રસંગે આપેલ ભેટ એવું લખવાનું, તારીખ અને તિથિ સાથે...

– પણ ખોખાં ખોલીને આઘાં મૂકી દે પછી આ પ્યાલા-રકાબી ટપુભાઈનાં જ છે એવું કોઈને યાદ આવે ખરું ? – નંદાની ખોપરીમાંથી બીજો ચમકારો પ્રગટ્યો. બટુકે એનોય ઉપાય બતાવ્યો; ને ચોખવટ કરી : દરેક રકાબીમાં અંદરની ગોળાઈમાં અને દરેક પ્યાલાની બહારની બાજુએ લખી છપાવવાનું, પછી કોઈ ભૂલે શેનું ? શું લખાવવું ને કેમનું લખાવવું એ વિચારી લેશું...

– ‘ટપુ છગન મેરાઈ તરફથી પ્રેમભરી ભેટ’ એવું લખવાનું ? ટપુ જેવા જ અનુનાસિક ઉચ્ચાર કરી તનજીએ પૂછ્યું, ને બધાને હસાવ્યા. પણ બટુ તો ગંભીર હતો. તનજીની હાજરીને જ ઉવેખીને બટુકે વધારાની ચોખવટ કરી :

– આપડે ટૂંકું લખશું ને અંગ્રેજીમાં લખશું – વિથ કોમ્પ્લીમેન્ટ્સ ફ્રોમ ટી. સી. ટેઈલર્સ – અને પછી ગામનું નામ ને લગનની તારીખ. રંગ રહી જશે... ટપુ તો વારી ગયો ને બટુકને ભેટી પડ્યો.

ઊંડી ડૂબકી મારીને બહાર આવ્યો હોય એમ મૂંગો મૂંગો બેસી રહેલો ગુણો મનોમન કહેતો હોય એમ બબડ્યો : ખરી છે આ અંગ્રેજી ભાષા... ઓછું બોલે ને પાછી માણસની આબરૂ સાચવી લેય ખરી !

– ક્યારેક આબરૂ કાઢેય ખરી : આવીને ચૂપચાપ ઊભેલા પ્યારઅલીએ મમરો મૂક્યો. ગુણો ભડક્યો હોય એમ બોલ્યો, અરે તું ? ક્યારે આવ્યો ? પ્યારઅલી કશો જવાબ દે તે પહેલાં નંદાએ, ને પછી બાકીનાયે પૂછવા માંડ્યું. જરા સમજાવ તો ખરો કે અંગ્રેજી ભાષા આબરૂ કાઢે કેમ કરીને, છે કશો દાખલો ?!... અને પ્યારઅલીએ વાત માંડી :

આપડે ત્યાં બે-ત્રણ વરસ પહેલાં એક મામલતદાર હતા, ટી.ડી. સોલંકી કરીને; યાદ છે ને બધાંને ?

– હા, હા હતા એક તિકમલાલ દેવાભાઈ સોલંકી, હતા. હતા. બધાએ હા ભણી. કથા આગળ ચાલી : એ સોલંકીસાહેબનો છોકરો, બાર તેર વરસનો, તે ઘેરથી રીંછાઈને ભાગી ગયેલો. સગા-સંબંધીમાં તો રૂબરૂ તપાસ કરાવી પણ ભેગાભેગ પોલીસ વાયરલેસ પણ કરાવ્યા. સાહેબનું કામ એટલે પોલીસે વાયરલેસ તો તાબડતોબ કરી દીધા – અંગ્રેજીમાં; પોતાની ભાષામાં, પણ પાછું એ મેસેજનું લખાણ સાહેબને વાંચવા મોકલ્યું. તાકડે હું ત્યાં બેઠેલો ને પોલીસવાળો કવર આપીને જતો રહ્યો...

સાહેબે કવર ફોડીને મેસેજ વાંચ્યો. મોઢું કટાણું કર્યું ને કાગળિયાનો ઘા કર્યો. મારી ખુરશી નીચે એ પડ્યું, મેં ઉઠાવ્યું ને વાંચ્યું. પોલીસવાળાએ પણ ટૂંકું લખેલું, પોતાની ભાષામાં,

અંગ્રેજીમાં. એ બોય ઓફ થર્ટન, સન ઓફ તિકમ દેવા એબ્સકોન્ડિંગ...

સાહેબ તો ધૂંઆધૂંઆ થઈ ગયેલા. ટેબલ ઉપર હાથ પછાડીને બોલ્યા – રાસ્કલ્સ સન ઓફ તિકમ દેવા ? – તિકમભાઈ દેવાભાઈ લખતાં શું જોર પડતું 'તું' ?! મને લાગ્યું કે મારું કામ નહીં થાય એટલે પાછો વળી ગ્યો. આ તમે પૂછ્યું કે અંગ્રેજી ભાષા ટૂંકમાં આબરૂ કેવી રીતે કાઢે; તે આ દાખલો દીધો !

તનજીએ મુદ્દાનો સવાલ કર્યો : તું કશો ધંધો તો કરતો નથી. તારે વળી મામલતદાર કચેરીએ જવાનું શું કારણ ? તને ક્યાંથી ઓળખે ?

– ઓળખે થોડુંઘણું, નવા નવા આવેલા ત્યારે જૂનાં ગોદડાં કાઢીને એમને નવી રજાઈયું કરાવવી 'તી. દુકાને રૂનો ભાવ પૂછવા આવેલા. મારા બાપાએ રજાઈયું તૈયાર કરાવી આપેલી એટલે ઓળખે.

– પણ તારે કામ શું હતું ?

– મારું કામ નહોતું, પણ આંઈ ટૂરિંગ ટોકિલ આવવાની હતી. એનો મેનેજર મને ઓળખે. ટોકિલ માટેની જગ્યા શોધવાની હતી પણ ડુંગળીની બધી વખારના ડેલા ડુંગળીથી ભરેલા. જગ્યાની મૂંઝવણ થઈ. એક સરકારી ડેલો ખાલી હતો; એ મળે કે કેમ એની તપાસ કરવાની હતી.

– પછી ?

– પછી તો ડેલો મળ્યો ટૂરિંગ ટોકિલ આવી, ને ગઈ પણ ખરી.

– તે એમાં તને શો ફાયદો થયો ?

– કશોય નહીં. જેટલી ફિલમ પડી એટલી મફતમાં જોઈ !

માંડ માંડ જાતને રોકીને બેઠેલા ગુણાએ લગભગ ઉઘરાણી કરતો હોય એવી રીતે કહી નાખ્યું : આ બધી ફિશિયારીની વાતો હવે બંધ કરી દે, અને ઓલી ધાબળીની જે શરત મારી છે, ઈ પૂરી કરી બતાવ્યું...

– આવતા સોમવારે પહેલાં બધું થઈ પડશે, થોડી ધરપત રાખ... પ્યારઅલીએ પૂરા આત્મવિશ્વાસ સાથે જવાબ વાળ્યો.

ગુણા સિવાયના બધા તટસ્થભાવે આ સંવાદ સાંભળતા રહ્યા. ટપુને મન હવે ધાબળીનું કશું મહત્ત્વ ન હતું.

ગુણો મનોમન બબડ્યો – જોઈએ, આવતે સોમવારે કેવોક વાયદો કરે છે તે !

મંદિરે ગયો હતો અંદર
ત્યાં વિકલ કંઈ દેખાય નહીં
રુક્મિણીની બાજુમાં
માત્ર ઈંટ
હું બોલ્યો - રહું
રુક્મિણી તો રુક્મિણી
કોઈનાય પગ પર
માથું મૂકવાનું
પગ પર મૂકેલું
માથું ખેંચી લીધું
મને જ આગળપાછળ
વાગશે કરીને
અને જતાં જતાં સહજ
રુક્મિણીને બોલ્યો
વિકલ ક્યાંક ગયો
દેખાતો નથી
રુક્મિણી બોલી
ક્યાંક ગયો એટલે
ઊભો નથી શું મારી
જમણી બાજુએ
મેં વળી જોયું
ખાતરી કરી લેવા
અને બોલ્યો ત્યાં
કાંઈ જ નથી

બોલી : નાક સામે
જોવામાં જન્મારો ગયો
બાજુનું મને જરા
ઓછું જ દેખાય
પથરા જેવી થઈ
ડોકી એકદમ રહી ગઈ છે જો
આમથી તેમ જરા
થતી નથી
ક્યારે આવે ક્યારે જાય
ક્યાં જાય શું કરે
મને કંઈ કરતાં કંઈ જ
ખબર નથી.
ખભેખભા મિલાવીને
હંમેશ બાજુમાં હશે વિકુ
માનીને હુંય મૂરખી
ઊભી રહી
આષાઢી અગિયારસે
એટલા લોકો આવે કાયમ
મને કદી જ કેમ કોઈએ
કહ્યું નહીં
આજે એકદમ જ મને
ભેટવા દોડી આવ્યું
અક્ષાવીસ યુગોનું
એકલાપણું

r

કવિવર ઉંજોનું સ્મરણીય ગીત : ઊડે રે તારી ચૂંદડી | લાભશંકર ઠાકર

૧૯૫૦માં નાની નગરી છોડીને અમદાવાદમાં નવમા ધોરણમાં દાખલ થયો. 'રમકડું' સામયિકમાં મારું એક કાવ્ય પ્રકાશિત થતાં પુરસ્કારના ત્રણેક રૂપિયા મળ્યા. ફર્નાન્ડેઝ પુલ નીચેના જૂનાં પુસ્તકો વેચતા એક ક્રિતાબ-ઘરમાંથી કવિવર ઉંજોનો સિ-રિ-રિ બાઈન્ડ કરેલો કાવ્યસંગ્રહ 'નિશીથ' ખરીદ્યો. હા, પુરસ્કારની રકમમાંથી ખરીદેલો તે સર્વપ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ! સંગ્રહનાં કાવ્યોનું નિત્યપઠન અનેક વાર (મોટેથી) કરવાનો તે અપૂર્વ, રોમાંચક આનંદ. ગીતો તો હું રીતસર ગાઉં. કવિવરનું એક ગીત (અન્ય ગીતોની જેમ) તે ટીન એજર વયથી અંતઃશ્રુતિપટમાં વસી ગયું છે. ગીતનું શીર્ષક છે, 'ઊભી વાટે ઊડે રે'. તે ગીત કવિએ ૧૦-૪-૧૯૩૭ના દિવસે રચેલું છે. કવિના 'સમગ્ર કવિતા' સંગ્રહમાં આ ગીત પૃષ્ઠ ૧૫૭ ઉપર છે. અનન્ય ગીતસર્જક ઉંજોના આ ગીત વિશે મારી પ્રતિભાવચેતનાને સાંભળવા સમુત્સુક છું. ગીતના સાત અંતરા છે. કમશઃ બધા જ અંતરા પ્રતિભાવનના આલેખમાં અવતરિત થશે. સાંભળો ગીતનો શુભારંભ.

ઊભી વાટે ઊડે રે તારી ચૂંદડી
મારા સૂરજ ચંદર દીવડા
એને ઝપટે લેતી લહેરાય
ઊડે રે તારી ચૂંદડી.

હા, ગતિમાન ચલત્ ચિત્રની શ્રવણીય, ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષતા શુભારંભમાં જ ભાવકને તલ્લીન કરી દે છે. 'ઊભી વાટે' એવા સંકેતથી ગ્રામવિસ્તારની ઓપનસ્કાય ભૂમિ, વાટ પ્રત્યક્ષ થાય. પણ બીજી જ પંક્તિમાં સર્જક કવિની ફ્લાઈટ અપૂર્વ જમ્પ લે છે. કવિ કહે છે : 'મારા સૂરજ ચંદર દીવડા'. સૂર્ય-ચંદ્રને કથક કવિ 'મારા' દીવડા કહે છે. આ કથન સાથે જ ભાવકની ચેતનામાંથી ગ્રામવિસ્તારની ઊભી વાટ છૂ થઈ જાય છે. નિત્યજીવનના સ્વલ્પ સ્થલવિસ્તારસંદર્ભને આમ શીઘ્ર છૂ કરી દેવાની સાથે જ, સર્જકચેતનામાં પ્રત્યક્ષ થતો સર્વવ્યાપ્ત અસીમ વૈશ્વિક વિસ્તાર છવાઈ જાય છે, તે અદ્ભુત ભાવક્ષણો છે, ભાવકની.

'તારી ચૂંદડી', 'મારા સૂરજ ચંદર દીવડાને' ઝપટે લેતી લહેરાય (છે). કહેવાયું છે અને યથાર્થ કહેવાયું છે કે કવિસર્જકની પ્રતિભામાં અપૂર્વ વસ્તુનિર્માણક્ષમા પ્રજ્ઞાનું પ્રવર્તન હોય છે.

કવિ જેને 'તારી' કહે છે તે સુંદરી, ના કોઈ વયસ્ક ગ્રામકન્યા નથી. તે પલકારામાં, હા નિમેષમાત્રમાં, ભાવકની ચેતનામાં જગતસુંદરીમાં રૂપાંતરિત થતી પ્રત્યક્ષાય છે. આ ચમત્કારમાં મોસ્ટ ક્રિયેટિવ ઇમેજિનેટિવ ફ્લાઈટ છે. પહેલી પંક્તિમાં પ્રત્યક્ષ થયેલો

ગ્રામવિસ્તાર બીજી ત્રીજી પંક્તિમાં સર્જક કવિની પ્રતિભા છૂં કરી દે અને વિશ્વવ્યાપ્ત અપરિભેય વિસ્તારને ભાવનમાં વ્યંજિત કરે તેમાં અપૂર્વ વસ્તુનિર્માણક્ષમા પ્રજ્ઞાનું પ્રવર્તન છે. આ છૂંકાર સ્થળસમેત કાલનોય યુગપદ્ધ ઘટે છે. હા, વ્યંજિત ભાવચિત્ર સર્વસ્થલીય અને સર્વકાલીન છે.

સાંભળો ગીતનો બીજો અંતરો.

**ફરતો દરિયાઈ ઘાઘર ઝૂલતો,
પગલે ઘેરની ઝૂલ પથરાય
ઊંડે રે તારી ચૂંદડી.**

કવિવર કયા ડિસ્ટન્સથી, હા, દૂરતાથી મુવી કેમેરામાં આ ભવ્ય ચલત્ ચિત્રની સમગ્રતાને કવર કરી રહ્યા છે ! જગત્સુંદરીના દરિયાઈ ઘાઘરને સર્જકદષ્ટિ ‘ઝૂલતો’ જુએ છે; અને હા, જગત્સુંદરીના પગલે દરિયાઈ ઘાઘરની ઝૂલ પથરાય છે, તેનેય દૂરથી, સમીપથી, સાવ સમીપથી જોવામાં તે (દષ્ટિ) તન્મય છે. હા, તદ્દૂપ ભાવકને એમ કલ્પવું આ ક્ષણોમાં સહજ લાગે છે કે ગતિમાન જગત્સુંદરીને સર્જકનેત્ર ફંટથી જુએ છે, બેકથી જુએ છે અને એને સુયોગ્ય ડિસ્ટન્સથી ગોળાકાર એન સર્કલ પણ કરે છે.

હા, સાંભળો અને જુઓ ત્રીજા અંતરાની ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષતાને.

**ચમકે વણઢાંક્યો અંબરકંચવો,
એના વાયરે નૂર વેરાય,
ઊંડે રે તારી ચૂંદડી.**

હા, અંબર(આકાશ)ને કંચવો (કાંચળી) રૂપે કવિપ્રતિભા રૂપનિર્મિતિમાં પ્રત્યક્ષ કરે છે. ના, તે અંબરકંચવો ઢંકાયેલો નથી. ચૂંદડી તો ઢાંકી ઢાંકીને કેટલું ઢાંકે ! વળી તે તો ઊંડે છે. વણઢાંક્યા અંબરકંચવાના વાયરે નૂર વેરાય. આકાશને જગત્સુંદરીના કંચવા રૂપે સર્જકદષ્ટિ જોઈ રહી છે ! હા, વાયરો તો છે જ, સાદંત. તેથી તો જગત્સુંદરીની : ઊંડે રે તારી ચૂંદડી; અને હા, એના (અંબરકંચવાના) વાયરે નૂર વેરાય.

આ રચનાના ઉદ્દગારોમાં આપણે (લિસનર્સ, ભાવકો) છીએ ? ના ગીતના Form-માં, રૂપમાં એમ આપણે નથી. એમાં તો જગત્સુંદરીને જોનાર અને સંબોધન કરનાર સર્જક કવિ અને સાદંત સંબોધ્ય એવાં જગત્સુંદરી છે. છતાં કવિની વાક છે. કવિના શબ્દોદ્દગારો છે. તેથી તે સાંભળનારા આપણેય રસિક શ્રોતા છીએ. હાસ્તો, કવિના આંતરસત્યમાં તો ધ પોએમ માત્ર અને માત્ર પર્સનલ છે. લેટિન અમેરિકન કવિ ઓક્ટાવિઓ પાઝના ઉદ્દગારો સ્મૃતિમાં ઊપસે છે, તો અહીં ટાંકું : Poetry had always been a secret religion, celebrated outside public eye. એ કથનસાતત્યમાં પાઝ કહે છે : Prizes were public, poems private. આ તો સ્મૃતિમાં ઊપસી આવતા અહીં લખાયું. પ્રસ્તુત ગીતમાં તો સર્જક કવિ માત્ર અને માત્ર તન્મય છે, જગત્સુંદરીના દર્શનમાં અને વર્ણનમાં અને એને સંબોધન કરવામાં : ઊંડે

રે તારી ચૂંદડી.

ચોથો અંતરો સાંભળીએ.

**આંખ ઉગમણે-આથમણે ઘૂમતી,
અણકથ કોડ છાતડીમાં ન માય.
ઊંડે રે તારી ચૂંદડી**

હા, વિશ્વસુંદરીની આંખ ઉગમણે-આથમણે ‘ઘૂમતી’ છે. એની છાતડીમાં, હૃદયમાં કોડ છે. જગત્સુંદરીના હૃદયના કોડ છે તે કથી શકાય એવા છે ? ના, તે ‘અણકથ’ છે. વિશ્વેતિ સર્વમ્. આ વિશ્વસુંદરી તે સર્વવ્યાપ્ત સમસ્તતા છે. એના, જગત્સુંદરીના ઇચ્છા-મનીષા-અભિલાષ-કોડ (મનુષ્યો દ્વારા) વર્ણવાયાં હોય; પણ તે તો માનવીય આરોપણો છે. ના, વિશ્વસુંદરીના ઇચ્છ, ઇષ્ટ પ્રયોજનની કોઈ મનુષ્યને જાણ નથી. તેની ઇન્દ્રિયાર્થ પ્રત્યક્ષતાય પૂર્ણ નથી. તે જ્ઞાત છે તેથી અધિકાંશ તો અજ્ઞાત છે. આ જગતમાં એના અંશાંશ રૂપે મનુષ્યનું હોવું સર્વથા નગણ્ય છે.

ભાવકના ભાવનમાં આ ક્ષણોમાં ઊપસતી પ્રતિભાવરૂપ સંવિદ્ધ ધારા અહીં વ્યક્ત થાય છે, આમ; છતાં, હા આ ગીતરચનામાં, ના વિષાદ નથી. છે તો આશ્ચર્ય છે. છે, તો કવિની ભાવાત્મક પ્રજ્ઞામાં સંરચાતા જગત્સુંદરીનાં અદ્ભુત એવાં ચલત્ રૂપો. હા, સાદંત વિસ્મયનો ભાવ ઘૂંટાય છે અને અદ્ભુતના વ્યંજનારસાયન થકી ભાવક ચેતોવિસ્તાર અનુભવે છે.

સાંભળો પાંચમો અંતરો.

**પાની પડતી, અડતી ધરતીને ધીરી,
સુરખી સંધ્યા ઉષાની રોળાય
ઊંડે રે તારી ચૂંદડી**

આ ગીતરચનામાં સાદંત ચલત્ ચિત્રો છે. આ ડાયનમિઝમ (dynamism) ગતિશીલતા, ગતિ તે આ ગીતરચનાનું કહું કે આંતર સત્ય છે. હા, આ ભાવક એમ પણ કહે કે ગતિ તે તેનું શીલ છે. કેમ જે ગીતની નાયિકા જગત્સુંદરી છે. અલગ સંકેત પ્રયોજીને ભાવક એમ કહે કે ગતિ જગત્સુંદરીનો સ્વભાવ છે. હા, તે તેનું ચારિત્ર્યબળ છે. ચરિત્ર કદી સ્થિર, જડ ન હોય. તે તેના સ્વભાવથી જ ગતિમાન હોય. રે જગ શબ્દનો ધાત્વર્થ પણ ગતિનો સંકેત કરે છે. સ્વયં ‘ચરિત્ર’ શબ્દમાં પણ ગતિસંકેતક ચર ધાતુ છે. ના, વિસ્તાર આમ કાગળ પર નહિ કરું. સહભાવકોની ચેતનામાં જ તે ભલે વિસ્તરે.

સર્જક કવિના પ્રતિભાચક્ષુની તો બલિહારી છે. આ જગત્સુંદરીની ‘પાની’ તે જોઈ શકે છે. જે પાની ‘પડતી, અડતી ધરતીને ધીરી.’ પડતી, અડતી-નો રવ પક્ષ ભાવકને સંભળાય. જગત્સુંદરીના પગની પાનીના પડવા અને ધીરેથી અડવા માત્રથી ‘સુરખી સંધ્યા ઉષાની રોળાય.’ ‘રોળાય’ એવો પદસંકેત કવિએ દાર્શનિક દષ્ટિભાવથી જ કર્યો હોય. રોળાવું, નાશ પામવું પણ તે આ જગ સમસ્તનું નિત્ય સત્ય છે હા, સંધ્યાની સુરખીય

રોળાય અને સમયાન્તરે ઉષાનીય રોળાય. કંઈ કશું જ સ્થિર, અચલ નથી. અચલાયતનમાં મનસા-વાચા-કર્મણા પુરાઈ જવાનું તો જીવનથી સર્વથા વિરોધી છે. કવિ તો ‘રોળાય’ એવા સત્યસંકેતક પદનો પ્રયોગ કરી ભાવકના ભાવનને પ્રેરે. એ તો (કવિ) આવા ‘રોળાય’-ના પદસંકેત પછીય ગાય : ઊડે રે તારી ચૂંદડી.

લિસન, કવિવર ઉ.જો. છઠ્ઠો અંતરો ગાઈ રહ્યા છે. હાસ્તો, કવિ ઉ.જો. ગાવાનો આનંદ લેતાં સ્મૃતિથી લાખું છું. ઉ.જો.એ ક્યાંક તે પ્રસંગ નોંધ્યો છે. એક વાર વડોદરામાં બલ્લુકાકાની સમક્ષ કવિ સુન્દરમે અને ઉ.જો.એ ગાયું. બ.ક.ઠા. તો એમ ગાવાના અનુરોધી નહિ. પણ આ પ્રિય યુવાન કવિઓ સાથેના નૈકટ્યને લીધે બંનેએ ગાયું. બ.ક.ઠા.એ પ્રતિભાવમાં સુન્દરમને કહ્યું : ‘તારે ન ગાવું.’ ઉ.જો.ને કહ્યું : ‘તારે ગાવું.’ સાંભળી ઉ.જો. ગાય છે, છઠ્ઠો અંતરો.

**ચુએ ભાલથી નિશદિન ચન્દની,
હૈયાના ન હુતાશ હોલાય,
ઊડે રે તારી ચૂંદડી.**

ભાલ પર ‘ચન્દની’ છે, જે નિશદિન ચુએ છે, કપાળ પરના ચાંલ્લાનો સંકેત છે. હા, ઓગળે છે. એકાધિક અર્થસંકેતો ઊપસે. ના, પણ તે અહીં ઉતારવા નથી. ભાલ પરની ચન્દની સૌભાગ્યનો સંકેત છે. પણ બીજી પંક્તિમાં ‘હુતાશ’નો સત્યસંકેત છે. જગત્સુંદરીના હૈયામાં ‘હુતાશ’, ભડભડતો અગ્નિ છે. હા, આ પૃથ્વી નામના ગ્રહમાં નીચે ખદબદતો લાવા, હુતાશ છે. અગ્નિ ક્યાં નથી ? ઉપર આઉટર સ્પેસમાં બ્લૅક હોલ (hole) રિજિયન છે. જેમાંથી, કોઈ મેટર કે રેડિએશન છટકી શકતાં નથી. એવું કહેવાય છે કે ક્યારેક આ બ્લૅક હોલ રેપિડ આ પૃથ્વીના ગોળાને સ્વાહા કરી જશે. હા, એ હુતાશમાં આ પૃથ્વી પરની હયાતી લય પામશે. આ વિજ્ઞાનમૂલક ધારણાઓ છે. પણ નીચે, ઉપર હુતાશ છે. કવિ તો જગત્સુંદરીના ‘હૈયાના ન હુતાશ હોલાય’ એમ કહે છે.

જગત્સુંદરીનો વર્તમાન તો છે : ઊડે રે તારી ચૂંદડી. આકાશ વિશેનું, ઍસ્ટ્રોનોમીનું જે કંઈ વિજ્ઞાન થકી વિજ્ઞાનીઓ દ્વારા જ્ઞાત છે તે તો સર્વથા સ્વલ્પ છે. એ વિશેના અજ્ઞાત સત્યો અપરિમેય છે, હશે. સંદર્ભ છે તો એક વિગત પ્રતિભાવમાં પ્રસ્તુત કરું. કેટલીક આકાશગંગાઓના તેજપુંજ એટલી બધી ઝડપથી ફરી રહ્યા છે કે સૈદ્ધાંતિક રીતે તેઓ પડી જવા જોઈએ. તેઓ ગુરુત્વાકર્ષણ દ્વારા એકસાથે બંધાયેલા-જોડાયેલા નથી રહેતા એ હકીકત અંધકારમય તત્ત્વને આભારી છે. બ્રહ્માંડમાં દેખાય છે એ કરતાં વધુ તત્ત્વની હાજરી છે. વધારાનું તત્ત્વ કાળું (અંધારમય) છે અને તેને ટેલિસ્કોપની મદદથી પણ જોઈ શકાતું નથી. તે અંધકારમય તત્ત્વ શું છે એ હજીય રહસ્ય જ રહેવા પામ્યું છે. શું આ અંધકાર એક દ્રવ્ય છે ? ભારતીય પ્રાચીનોએ નવ દ્રવ્યો (પૃથિવી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન) ગણાવ્યાં છે. કોઈ પ્રાચીને અંધકારને

પણ દ્રવ્ય તરીકે ગણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યાના સંકેતો છે. ડૉ. વેરા રુબિનનું કથન છે : ‘અંધકારમય તત્ત્વોની હાજરી’નો પુરાવો મેળવવામાં આવ્યો છે, કેટલીક આકાશગંગાઓના તેજપુંજ પડી જતા નથી અને પરસ્પર જોડાયેલા રહેતા નથી તેનું કારણ પણ અંધકારમય તત્ત્વ છે.

હા, આ બધું જ બધું છે તો ક્યાં છે ? જગત્માં. એક ૨૬ વર્ષની વયના કવિએ, ૧૯૩૭માં આ રહસ્યમય જગત્ને એમની પ્રતિભાના નવનવોન્મેષમાં એક સુંદરી રૂપે સંકલ્પી છે. અર્થાત્ સમ્યક્ રૂપમાં સંરચી છે. જે જગત્સુંદરીની સર્જક કવિ કહે છે તેમ, ‘ઊભી વાટે ઊડે રે તારી ચૂંદડી.’

હા, સર્જક કવિની ભાવાત્મક પ્રજ્ઞામાં તે ગૂઢ, રહસ્યમય સુંદરી તેની અકળ સકળ સંકુલતા સાથે, ઊડતી ચૂંદડી સાથે, પ્રત્યક્ષ થઈ છે.

સાંભળો ગીતનો અંતિમ, સાતમો અંતરો.

**ડગલું માંડે ને નજરો રહે ઢૂંઢતી
ભરિયાં જોબન લહેરે જાય.
ઊડે રે તારી ચૂંદડી.
ઊભી વાટે ઊડે રે...**

હા, યૌવનમાં જેણે પગ મૂક્યા છે તેવી વયસ્ક યુવાન કન્યાના કલ્પન રૂપે કવિએ જગત્સુંદરીને તેમની ભાવાત્મક પ્રજ્ઞામાં પ્રત્યક્ષ થતી જોઈ છે. તેથી તો તે, જગત્સુંદરીને ‘નારી’ કહે છે. ના, સુંદર પુરુષ વિશેનું આ ગીત, ગાન નથી. આ Female વિશેની ગેય સંરચના છે. પુરુષ પુરુષ છે. સ્ત્રી સ્ત્રી છે. નારીમાં આધેય થવાની ક્ષમતા છે. તેના આશયમાં ગર્ભાધાન થાય છે. તે આશ્રયમાં ગર્ભસત્ય પોષાય છે, વિકસે છે અને જન્મ પામે છે. જન્મ પછીય તેને, સંતાનને જનની, જન્મ આપનાર, પોષે છે.

વયસ્ક કન્યા ‘ડગલું માંડે’ તેની સાથે તેની ‘નજરો રહે ઢૂંઢતી’; કેમ જે એનાં ‘જોબન લહેરે જાય.’ હા, તે કન્યા યુવાન છે. સર્વ ક્ષમતાઓ સાથે તે હવે તત્પર છે. તેથી તો તેની નજરો રહે ઢૂંઢતી. હાસ્તો તે પ્રવર પુરુષને ઢૂંઢે છે. હા, તેને શ્રેષ્ઠ, પ્રવર પુરુષની પ્રતીક્ષા છે. આ પ્રતીક્ષા તેની સહજ એવી મનોદૈહિક નૈસર્ગિકતા છે. અ-ભાન રીતેય તે આધાનને ઝંખે છે. ભલે સંયોગસુખ કેવલ (શુદ્ધ) આનંદ હોય. પણ પ્રકૃતિએ તો તે આનંદના પ્રાકૃતિક પ્રયોજનમાં હોવાના સંતતિ-સાતત્યના આશયને જ ઈષ્ટ (ડિઝાયર્ડ) ગણ્યો હોય.

અભિધામાં આ ગીત એક વયસ્ક થયેલી મનુષ્યકન્યાને પ્રત્યક્ષ કરે છે. સમગ્ર રચનામાં કન્યાનું અભિધેય સત્ય છે જ. પણ પ્રતિભાવસાતત્યમાં આ ભાવકે અનુભવ્યું તે જગત્સુંદરીનું સત્ય પણ આ ગીતનું વ્યંજિત સત્ય છે.

પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકર્ષ કૃતિ છે. તેનાં સર્વ પ્રવર્તનો તેના નિયમોથી પ્રવર્તે છે. આ ગીત રચનાર મનુષ્ય છે. તેના ભાવકો પણ મનુષ્યો છે. આ ભાષા, વાક્ પણ મનુષ્યનું

સાંસ્કૃતિક સત્ય છે. મનુષ્યનાં અંતઃકરણમાં જ્ઞાનની અને તેના સ્મૃતિ-શ્રુતિ-સંકેત-સાતત્યની ક્ષમતા છે. કાવ્યકળા મનોરંજન હોય, હશે. પણ જગત્કવિઓનાં આજેય સ્મરણીય સર્જનોમાં એમની સર્જનાત્મક, ભાવાત્મક પ્રજ્ઞાનો ઊંડો લગાવ છે. તે લગાવમાં આ સકળ અને એકંદરે તો અ-કળ વિશ્વ સાથેની તેમની ગાઢ નિસબતનાં ઊંડાં સંવેદનો પ્રભાવક પ્રત્યક્ષતા સાથે અભિવ્યક્ત થયા છે. કવિવર ઉ.જો.ની યુવાનવયે સર્જાયેલી આ ગીતરચના પણ આવા પ્રભાવક એવા સર્જનાત્મક પ્રતિભાવનું એક શ્રવણીય ઉદાહરણ છે. મેજર પાએટના સર્જનાત્મક લગાવ, નિસબત, ખેવના કેવાં રૂપ, shape, form-માં કંડારાઈને આમ શબ્દલય સાક્ષાત્ થતાં હોય છે ! આ આમ પ્રતિભાવ આપી રહેલાની બે વર્ષની વયે કવિ ઉ.જો.એ સંરચેલું આ ગીત-ગાન (૧૯૩૭માં) આજેય હા, મારી ભાવાત્મક પ્રજ્ઞાને, ઇમોશનલ ઇનટેલિજન્સને ચેતીવિસ્તારના સાશ્વર્ય આનંદનો અનુભવ કરાવે છે.

ઉમાશંકર જોશી (બીજરૂપ વક્તવ્ય) | ઇન્દ્રનાથ ચૌધરી, અનુ. કીર્તિદા શાહ

સાહિત્ય અકાદમીના ઉપાધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. રાધાકૃષ્ણને ભારતીય સાહિત્યનું એક સ્વરૂપ નક્કી કર્યું હતું કે Indian Literature is one though written in many Languages ! એ જ રીતે ભારતીય સાહિત્યકારો માટે ઉમાશંકરભાઈ એક Identity હતા. દ.ત., રવીન્દ્રનાથ ટાગોર is an Indian writer in Bengali. આ બંને અભિવ્યક્તિઓ સાહિત્ય અકાદમીના સંપૂર્ણ કાર્યવ્યાપારની આધારશિલા છે. અને લગભગ દરેક કાર્યક્ષેત્રમાં ભારતીય સાહિત્યની એકતા અને વિવિધતાને સ્પષ્ટ કરવા માટે આ બંને આધારવાક્યોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

વસ્તુતઃ ઉમાશંકરભાઈ ભારતીય ઇતિહાસના એ સમયમાં સક્રિય સાહિત્યકારના રૂપમાં વિકસી રહ્યા હતા, જ્યારે સૌ કોઈ – રાજનેતા, દાર્શનિક, ચિંતક – ભારતને સંપૂર્ણ એકતાના રૂપમાં જોવા માટે પ્રવૃત્ત હતાં. સાથે જ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની જેમ Home and the worldની વચ્ચે એક સંબંધસૂત્ર જોડીને વાતને સ્પષ્ટ કરી રહ્યા હતા કે ભારતનું હિત ચિરંતન દષ્ટિક્ષેત્ર (region), દેશ (nation) અને વિશ્વ(world)ને સંપૂર્ણતામાં જોવાની દષ્ટિમાં રહ્યું છે; નહીં તો વિચારો કે ગુજરાતના ઈંડર જિલ્લાના બામણા ગામમાં ઈ. સ. ૧૯૧૧માં જન્મ લેનારા ઉમાશંકર જોશી સત્તરમા વર્ષે મેટ્રિક પાસ કરીને, કોલેજમાં પ્રવેશતાં જ અભ્યાસની જગ્યાએ બે વર્ષમાં એટલે કે ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરના ગાંધીના સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં જોડાયા ન હોત. વળી, જેલના ‘સી.’ ક્લાસના કેદીના રૂપમાં ૨૦ વર્ષની ઉંમરમાં ગૂર્જર સાહિત્યકારના રૂપમાં પ્રગટ થઈને પ્રથમ કાવ્ય ૫૦૦ પંક્તિના ખંડકાવ્ય ‘વિશ્વશાંતિ’ની રચના ન કરત અને નિવેદનમાં એવું ન લખત :

‘બાપુનું પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ ભારતીય સ્વતંત્રતા માટે ભલે હોય, પરંતુ એમાં

દેશની સ્વતંત્રતાથી વધારે પશ્ચિમને શાંતિનો મહાન દેવી સંદેશ મળશે. જે તત્ત્વ મને વિશેષ આકર્ષક જણાયું છે એની ઉપર આ કાવ્યમાં વિશેષ ભાર આપ્યો છે.’

આપણે જાણીએ છીએ કે રવીન્દ્રનાથ તથા ગાંધી, બંનેની દષ્ટિ Nation-Stateની વિરુદ્ધ હતી. તે સમયે રવીન્દ્ર માટે ભારતની સંકલ્પના ભૂ-ભાગીય (territorial) મૃણ્મય નહીં, વિચારાત્મક (ideational) ચિન્મય હતી. ભારતને સ્વતંત્ર કરવાની અપેક્ષા એક homogenized Universalismનો પ્રચાર કરવાની જ રવીન્દ્રની રાષ્ટ્રવાદી દષ્ટિ હતી. ગાંધીજીનું કહેવું હતું – Our struggle for freedom is to bring peace in the world. એટલે કે બંને imperialismના વિરોધી હતા.

પરંતુ કોઈ લેખક માટે વૈશ્વિક બનવાનો માર્ગ પહેલાં કાર્યક્ષેત્ર (region) અને પછી દેશ (nation) એટલે કે ભારતની વચ્ચેથી પસાર થાય છે. ગુજરાતી લેખક માટે ઉમાશંકરભાઈ અનુસાર પહેલાં ક્ષેત્રીય અસ્મિતા identityનો પ્રસાર જરૂરી છે, પછી સાર્વદેશિક વિચારના સહારે એટલે કે ભારતીય સાહિત્યના વ્યાપક પરિદેશને એકતું કરીને આગળ વધવું. કાર્યક્ષેત્ર અને દેશ બંને સાથે લઈને જ એનું અસ્તિત્વ છે. ઉદાહરણ રૂપે ગુજરાતીના મધ્યયુગીન ભક્તકવિ અખા, નરસિંહ ભગતના સાહિત્યની શોધ કરતાં ભારતીય ભાષાઓમાં રચાયેલા બીજા સાહિત્યની શોધ માટે આપણને રસ્તા દેખાય છે. અખા અને નરસિંહ ભગતનું સાહિત્ય આપણને હિંદીના કવિઓ મીરાં, સૂરદાસ વગેરેની સાથે જોડતાં જઈ છેવટે તમિલ આલવારો સુધી પહોંચાડી દે છે અને એ રીતે એક સંપૂર્ણ ભારતની જાણકારી મળે છે.

ઉમાશંકરભાઈનો એ વિચાર સાચો છે કે ભારતીયતા કે વિશિષ્ટતાના સહારે જ કોઈ લેખક વૈશ્વિક (universal) બની શકે છે. કેવળ વૈશ્વિકતાના નામે યુરોપની નકલ કરવાથી એ સંભવિત નથી.

ઈ. સ. ૧૯૫૮માં ‘આધુનિકતા અને ભારતીય સાહિત્ય’ પર લખતાં તેમણે કહ્યું હતું ‘એક સવાલ, જે હું ઘણી વાર પોતાને પૂછું છું કે જ્યાં ભારતીય સંગીત અને ભારતીય નૃત્ય આજે પણ પોતાનાં મૂળિયાં એટલે કે દેશી પદ્ધતિ કે રિવાજથી જોડાયેલા રહેવા માટે જાગ્રત છે જ્યારે સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યની પાસે એવું કશું નથી કે યૂરોપીય પદ્ધતિથી જુદું હોય. જાપાની હાઈકુ કે તનકા જેવું કશું નહીં – જેણે પશ્ચિમના પ્રભાવથી મુક્ત રહીને પોતાનું અસ્તિત્વ ઓછુંવધતું બનાવ્યું હોય. રવીન્દ્રનાથ, શરતચંદ્ર, પ્રેમચંદની કૃતિઓ વિશાળ વિશ્વસાહિત્યનું અંગ એટલા માટે બની શકી કે એણે મુખ્યત્વે સંપૂર્ણ ભારતનું ધ્યાન આકર્ષ્યું હતું, એમના સાહિત્યમાં ભારતીયતાની વિશેષ મહોર લાગેલી હતી.

ભારતીયતા કે વિશિષ્ટતાના સહારે જ કોઈ લેખક વૈશ્વિક બની શકે છે. ઉમાશંકરભાઈ વિચારતા હતા કે લેખકનાં મૂળ એની જમીનમાં પાકાં સ્થિર થયેલાં હોવાં જોઈએ. ત્યારે તે વિશ્વના દરબારમાં પોતાનું સ્થાન બનાવી શકે છે. ભારતની શોધ જ એને દુનિયાની ઓળખ આપી શકે છે. એટલે આધુનિક ભારતીય નવલકથાકારોની

ભારતની શોધનું વિશ્વેષણ કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે શોધની આ દૃષ્ટિ જેમ જેમ પ્રૌઢ થતી જાય છે તેમ તેમ પોતાના પરિવેશના માધ્યમથી માનવ-નિયતિને જોવાનું શીખી લે છે. ભારતીય નવલકથા વિશ્વસાહિત્યના વિશાળ રૂપમાં પોતાને ત્યારે જ ઢાળી શકે જ્યારે જે સર્જકો લખે છે એનાં મૂળિયાં પોતાની જમીનમાં હોય છે.

પહેલાં આપણાં સાહિત્યકારોએ ભારતીય બનવું પડશે. આપણી પાસે એવા સાહિત્યકાર હોય જેમની પાસે અન્ય અનેક ભાષાઓનું અંતરંગ જ્ઞાન હોય ત્યારે ભારતીય સાહિત્યની રચનામાં અપેક્ષિત સાથ આપીને એ લેખક આપણાં સાહિત્યને વિશ્વસાહિત્યનો મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ બનાવી શકશે.

ઉમાશંકરભાઈની આ સર્વભારતીય દૃષ્ટિ એમણે વિશ્વદૃષ્ટિથી મેળવી હતી. આ દૃષ્ટિનો પહેલો પરિચય એમની પહેલી કૃતિ 'વિશ્વશાંતિ' છે, જેની રચના ૨૦ વર્ષની ઉંમરે કરવામાં આવી હતી.

એ સમયે આખું જગત પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછીની ભયાનક મંદીમાંથી પસાર થઈ રહ્યું હતું. વિદેશી ગુલામી આપણાં ગળાંની સાંકળ બની ગઈ હતી. રાષ્ટ્રવાદની વિરુદ્ધ બોલીને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જાપાન અને અમેરિકામાં બદનામ થઈ ગયા હતા. એવા સમયે આ ૨૦ વર્ષનો યુવાન લખી રહ્યો હતો :

‘વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી’

આ ભારતીય અસ્મિતાની ઓળખ છે. પોતાની નાનકડી દુનિયાથી મુક્ત થઈને વિશ્વદરબાર સુધી પહોંચવું છે. એ વાત સાચી છે કે ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહનું આંદોલન શરૂ થઈ ગયું હતું. ગૂર્જર સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર આ યુવાન લેખકની કલમના શ્રીગણેશ સત્યાગ્રહ-પત્રિકાના ગુપ્ત લેખનથી થયાં.

પહેલી વાર જેલમાં સાડાત્રણ મહિના માટે તો બીજી વાર આઠ મહિનાની સજા મેળવીને જેલ ગયા. જેલમાંથી મુક્ત થયા પછી કોલેજનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો ત્યારે અભ્યાસક્રમમાં એમની કવિતાઓ ભણાવવાની શરૂ થઈ ગઈ હતી. ૨૬ વર્ષની ઉંમર પૂરી થતાં પહેલાં તે કવિ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, એકાંકીકાર અને નિબંધલેખક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા હતા. આ એ સમય હતો જ્યારે તેમનાં હૃદય-મન પર રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાએ અધિકાર કરી લીધો હતો. પરંતુ રાષ્ટ્રીય આંદોલનના નેપથ્યમાં કોઈ વ્યાપક ભાવનાનું આકર્ષણ પણ હતું. પોતાને આખા વિશ્વમાં વહેંચી દેવાનો અનુભવ – વિશ્વથી, માનવજાતથી, રાષ્ટ્રથી તાદાત્મ્યનો અનુભવ.

‘રખડુનું ગીત’માં તેમણે લખ્યું :

**શોધીશ મા માવડી ખોવાયો બાળ રે
ખોવાયો ધરતીને આંગણે.
ખંડખંડ લોકવૃંદ ટોળે ઉમટિયાં ને
મળિયો આ માનવીનો મેળો રે.**

ખોળીશ મા ધરતીને બહોળે રે ખોળલે હું જો ભળી જાઉં ભેળો – હો માવડી, ખોવાયો.

પોતાને ગૂર્જર ભારતવાસી કહેનારા ઉમાશંકરભાઈ છેવટે વિશ્વમાનવના રૂપમાં ઓળખાવા ઇચ્છતા હતા.

‘વિશ્વશાંતિ’માં ઉલ્લેખ છે શાંતિ માત્ર અહિંસાના માર્ગે જ મળી શકે છે. આ સ્વર સન ૧૯૩૪માં પ્રકાશિત ‘ગંગોત્રી’માં સ્પષ્ટ છે.

ભારતના લેખકો માટે તે સમયે એ સહજ હતું કે સ્વાધીનતા આંદોલનમાં ભાગ લેવાને કારણે જેલની સજા ભોગવતા કેટલાય લેખકોને જેલમાં માર્કસીય ભાવધારાથી પરિચિત થવાની અને જોડાવાની તક મળી. વીસાપુર જેલમાં ઘણા માર્કસવાદીઓની સાથે રહેવાથી ઉમાશંકરભાઈ પર માર્કસીય સિદ્ધાંતનો પ્રભાવ પડ્યો. પરંતુ એમની કોઈ પ્રત્યક્ષ અભિવ્યક્તિ એમનામાં દેખાઈ નથી. તેમ છતાં માર્કસથી પ્રભાવિત ‘જઠરાગ્નિ’, ‘મોચી’, ‘પાંચાલી’ વગેરે કવિતાઓની રચના કરી. ગુજરાતના પ્રગતિશીલ આંદોલનની ઉમાશંકરભાઈએ આગેવાની પણ કરી હતી. પરંતુ ૧૯૪૦ સુધી એનો પ્રભાવ ઓછો થઈ ગયો – જોકે, તેઓ વાદથી મુક્ત રહીને માનવમુક્તિનું ગાન ગાવા ઇચ્છતા હતા. કદાચ એટલે જ કહેતા હતા :

Thank God, Gandhi was not a Gandhian nor Marx a Marxist.
અને પોતાને વિશે કહેતા હતા, I am not a Gandhian nor a Marxian.

I am an Indian trying to respond enrich my human potential with whatever help I can receive from anywhere in order to serve my fellow being better.

ભારતનો ઇતિહાસ, એની પુરાણકથાઓ, એની નીતિમત્તા આ બધાંનો એમના પર ઘણો પ્રભાવ હતો. ૧૯૪૪માં રચાયેલ ‘પ્રાચીના’ ભારતની Mythology પર આધારિત એમનું નાટ્યાત્મક કાવ્યસપ્તક એક નવી તરેહની કાવ્યસૃષ્ટિ હતી. ઈ. ૧૯૩૬માં પ્રકાશિત ‘સાપના ભારા’ એમનું એકાંકી નાટકોનું લોકપ્રિય સંકલન હતું. વસ્તુતઃ ઉમાશંકરભાઈની સર્જનાત્મકતાની range ઘણી વિશાળ હતી. નાની ઉંમરથી જ તેમણે ભારતની વિભિન્ન ભાષાઓના લેખકોને વાંચવાનું અને એના પર લખવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. એ રીતે એમનામાં એક સર્વ-ભારતીય સાહિત્યિક દૃષ્ટિ વિકસિત થઈ હતી. તેમના ચિંતનપ્રધાન લેખોનો સંગ્રહ ‘કવિની શ્રદ્ધા’ માટે ૧૯૩૭માં તેમને સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર મળ્યો. કવિ સુંદરમ્ અને ઉમાશંકર જેલમાં સાથે રહીને એક જ નોટમાં ભેગા કવિતા લખતા હતા. બંનેએ ગીત લખ્યાં, સોનેટની રચના કરી, માનવતાના વિસ્તૃત સંદર્ભમાં દેશપ્રેમની વાતો કરી. ઉમાશંકરભાઈ પોતાના ‘સ્વ’ને ભૂલીને વિશ્વમાનવની વાત કરી રહ્યા છે તો સુંદરમ્ માનવ રહીને સાચેસાચ માનવ બનવાની ઇચ્છા કરે છે. ‘વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી’ તો સુંદરમ્નું કહેવાનું હતું

‘હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું.’ બંનેની કવિતાઓમાં ગુજરાતી કાવ્યપરંપરા, ધાર્મિક તથા માનવતાવાદી સમાજપ્રભાવિત તથા રોમેન્ટિક, ગાંધીદર્શન તેમજ નવી પ્રગટતી આધુનિકતાનો વિસ્તાર હતો. ૧૯૫૬ આસપાસ ઉમાશંકર જોશી તથા સુરેશ જોશીએ પ્રયોગાત્મક કવિતાનો પાયો નાખ્યો. તે સમયે રચાયેલી કવિતા ‘છિન્ન-ભિન્ન છું’ આજની આધુનિક દુનિયામાં રહેનારા લોકોના છિન્ન-ભિન્ન સ્વ shattered selfનો ઉલ્લેખ છે. અને વર્ષો પહેલાં લખેલ ગીત ‘ગીત અમે ગોત્યું ગોત્યું ને ના જડ્યું’માં ઉલ્લેખાયેલી શોધને આ ૪૦ વર્ષમાં પૂરી ન થતાં નિરાશા છે અને કવિ તેમની કવિતામાં કહે છે ક્યાં છે કવિતા ?

આ એક નવી અભિવ્યક્તિતરેહ હતી, જે તેમની પ્રારંભિક કવિતાઓમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલી અભિવ્યક્તિથી તેમને જુદા કરતી હતી. ગત સદીના પાંચમા દશકના કવિઓમાં સમાજમાં રહીને જે sense of helplessnessથી ઉત્પન્ન despair પ્રગટ થઈ રહ્યો હતો. જે તે સમયના કવિઓ અજ્ઞેય, નવકાંત બરૂઆ, જીવનાનંદદાસ, ફેજ અહમદ વગેરેમાં દેખાતો હતો. એની અભિવ્યક્તિ આ કવિતામાં થઈ હતી. તેમના માટે કવિતાની શોધ અને માણસની શોધ એક હતી. પરંતુ despair તેમની કવિતામાં અંતિમ વાત ન હતી.

ઈ. સ. ૧૯૩૯માં પ્રકાશિત તેમના ‘નિશીથ’ કાવ્યગ્રંથ જેના માટે તેમને જ્ઞાનપીઠ મળ્યો હતો, તેમાં વ્યક્ત થયેલો કાવ્યવિચાર જ એમના કાવ્યજીવનના અંતિમ દિવસો સુધી એમનો પાથેય રહ્યો. મહાનકવિ જે રીતે cosmic metaphorનો ઉપયોગ કરીને વિશાળ તથા ઉદાત્ત રૂપનો પરિચય આપે છે એનું નિદર્શન ‘નિશીથ’ છે.

‘પ્રતિક્ષણે જે ચકરાતી પૃથ્વી / પીઠે તેની પાય માંડી છટાથી / તાલી લેતો દૂરના તારકોથી / ફેલાવી બે બાહુ બ્રહ્માંડગોલે / વીંઝાઈ રહેતો, ઘૂમતી પૃથ્વી સાથે.’

અનુમાન કરી શકાય છે કે નિશીથ – રાત્રે આકાશમાં ભરેલા તારાઓની સાથે તમે વાતો કરી રહ્યાં છો. ચારે બાજુ નિશીથની સ્તબ્ધતા તમારી અને તારાની વચ્ચેના અંતરને ઓછું કરી દે છે – અને પછી તમે તમે જ નથી રહેતાં. સીમાથી બંધાયેલા તમે એક અસીમ રૂપ ધારણ કરી લો છો.

એમાં માનવનિયતિનાં સાંસ્કૃતિક રૂપોની શોધ છે, વૈશ્વિક ચિત્રણ અને ઇતિહાસ-પ્રેમની અભિવ્યક્તિ છે, જેમાં માત્ર વિષમતાઓ જ નહીં, despair અને helpless જ નહીં, અશાંતિ જ નહીં એમાં એક પ્રકારની મુક્તિનો આસ્વાદ છે. કવિએ પોતે જ કહ્યું છે કે આ કવિતાઓમાં સંશય, નિરાશા, શૂન્યતા, નિઃસારતા છે પરંતુ વ્યક્તિ દબાઈને, સહીને, સીઝાઈને, મંજાઈને બહાર આવે છે, યથાર્થનું સ્વાગત કરી એને અપનાવીને મુક્ત હૃદયથી, મુક્ત ચિત્તથી યથાર્થનો નિઃશેષ સ્વીકાર પણ સ્વતઃ એક આધ્યાત્મિક વિજયની ભૂમિકા છે.

કવિએ પોતે જ કહ્યું છે કે સાહિત્યનું માધ્યમ શબ્દ છે. બાહ્ય વાસ્તવિકતાને શબ્દ એકત્વ આપે છે એ અર્થમાં કળા સ્વયં એક આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ છે. આજનો મુખ્ય પરબ v એપ્રિલ, 2011

પ્રશ્ન એ છે કે યંત્રસંસ્કૃતિમાં માણસ જીવે કેવી રીતે ? ઉમાશંકરભાઈ આગળ કહે છે કે આજે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાંથી પસાર થતાં એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક શોધનાં ચિહ્ન દેખાઈ રહ્યાં છે. કવિ એક ગંભીર વાત કરે છે કે ધર્મનો માર્ગ વિજ્ઞાનનાં સત્યોની વચ્ચેથી પસાર થાય છે. Divine comedyમાં inferno નરક અને pergtario શોધનાગાર થઈને પેરેડિસો સ્વર્ગનો રસ્તો નીકળે છે. ઉમાશંકરભાઈ કોઈ ધાર્મિક સંસ્થાનમાં આવતા ન હતા. આધ્યાત્મિકતાથી એમનો અર્થ હતો Knowing of the self. તેમને રઘુવીર ચૌધરી સાથે ઘણો અંતરંગ સંબંધ હતો અને તેમના કહેવાથી તેઓ સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં ગયા હતા. જ્યાં તેમનું ભવ્ય સ્વાગત થયું હતું. તેના આયોજનમાં એમણે ભાગ નહોતો લીધો. રઘુવીરભાઈને કહ્યું હતું કે ધાર્મિક સંસ્થાનમાં નથી જતો. એ સંદર્ભે હું તર્ક કરવા પણ નથી માગતો – મારી પ્રવૃત્તિ નથી.

ઉમાશંકરભાઈ માટે કવિતા કેન્દ્ર સુધી પહોંચવાની યાત્રા છે. આત્માને ઓળખવાનો છે પરંતુ રસ્તો વૈજ્ઞાનિક સત્યમાંથી પસાર થાય છે. આપણી યાત્રા જો આ સત્યમાં સમેટાઈને રહી જાય તો એનાથી આપણાં ચૈતન્ય પર આઘાત પહોંચે છે. આપણને ત્યારે ચારે બાજુ મૃત્યુ દેખાય છે, ક્યાંય કોઈ આશાની ચમક ચમકતી નથી. એમાંથી નીકળવા માટે કવિ રુદ્રનું આવાહન કરે છે.

**મને મુદાની બૂ સતાવે !
ભલેને ફૂલથી ઢંકાયેલા રૂપે વિહરતાં,
શબો સમાજના શિખરેથી શિખરે વિચરતાં !
જંગલોમાં કાષ્ઠ તો ખૂટ્યાં નથી,
ખુરશીઓ ઘડાયે જાય છે કેં અણકથી.
બાગમાં પુષ્પોય ખીલ્યે જાય છે,
ને ડોક શણગારાય છે,
અચેતનની આરતીમાં ચેતના હોમાય છે. (‘જર્ણ જગત’)**

રુદ્રનું આ આહવાન એક ભાવાત્મક જીવનને મેળવવાની ઇચ્છા છે, જીવનના સર્જનાત્મક સિદ્ધાંતની શોધ છે. જીવનને એની પૂર્ણતામાં મેળવવું છે.

આ એ સમય હતો જ્યારે તેઓને ગુજરાતી કવિતાના સૌથી શ્રેષ્ઠ સર્જક સ્વીકારી લેવામાં આવ્યા હતા. જેનું એક પ્રમાણ છે – પંડિત નહેરુ, ડૉ. રાધાકૃષ્ણન, મૌલાના આઝાદ, દ્વારા ઈ. સ. ૧૯૫૪માં સાહિત્ય અકાદમીના ઉદ્ઘાટન સમયે રચાયેલી પહેલી general councilના ૪૩ વર્ષની ઉંમરમાં ઉમાશંકરભાઈ, સુનીતિકુમાર ચંટર્જી, હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી, નીલમણિ કુકન, મસ્તી, પુટપ્પા, રાજશેખર બોસ, મહાદેવી વર્મા વગેરેની સાથે તેઓ સભ્ય તરીકે ચૂંટાયા હતા. ઈ. સ. ૧૯૫૯માં કે. એમ. પાણીકર અને સી. ડી. દેશમુખની સાથે મળીને અકાદમીના પુરસ્કારોના નિયમોને અંતિમ આકાર આપ્યો હતો અને અકાદમીના અધ્યક્ષપદમાં કામ કરતી વખતે જ્યારે તેલુગુના લેખક વી. આર. નારલાએ પોતાનો પુરસ્કાર માત્ર એ કારણે પાછો આપ્યો કે અકાદમીની

પત્રિકા Indian Literatureમાં એમના પુસ્તકનો adverse review છપાયો હતો. ત્યારે ઉમાશંકરભાઈના કહેવાથી એના પર કોઈ ચર્ચા-વિમર્શ ન થયા. અકાદમીએ એ માનવાની ના પાડી દીધી હતી. એના વિશે ઉમાશંકરે પોતાના પત્રમાં નારવાને Voltaireનું પ્રસિદ્ધ maxim “I disagree with what you say, but I’ll fight to the last for your right to say so”ની યાદ અપાવીને લખ્યું હતું –

I hope that you being a distinguished journalist, editor and writer, would uphold the cardinal principle of freedom of expression. Freedom of expressionનું પક્ષકાર ઈન્દિરા ગાંધીની કટોકટી સમયે ‘વસંત’ કાવ્યમાં બહુ માર્મિક રીતે આ વિચારની રજૂઆત કરી હતી :

તમે કહો છો વસંત છે

પણ પંખીને કહો છો : ચૂપ !

અમને સૌને દર્પણ સમજીને

જોયાં કરો છો પોતાનું રૂપ.

સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા આયોજિત સર્વપ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય રવીન્દ્રજન્મશતાબ્દી વર્ષમાં એમણે ભાગ લીધો હતો, રવીન્દ્રકાવ્યનો અનુવાદ કર્યો હતો. રવીન્દ્ર પર અનેક સ્થળોએ વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. પછી વિશ્વભારતીના કુલપતિ પણ થયા હતા.

પ્રો. ગોકાકની અધ્યક્ષતામાં સાહિત્ય અકાદમીમાં મારી સચિવપદ પર નિયુક્તિ થઈ હતી. ગોકાકની પહેલાં ઉમાશંકરભાઈ અધ્યક્ષ હતા. મેં એમને વિનંતી કરી હતી કે તેઓ જ્યારે દિલ્હી આવે મને જાણ કરે જેથી હું એમને મળી શકું. તેઓ આવીને તેમની દીકરી સ્વાતિના ઘેર રહેતા હતા. તે મિરાંડા કોલેજમાં અંગ્રેજી ભણતી હતી. અંગ્રેજી વિશે ઉમાશંકરભાઈ કહેતા હતા,

Distrust the adjective. Treat it as an enemy. English is a Language of understatement. One other point to remember about the English Language is that you are finally, judged by your mastery over preposition.

મારા કાર્યકાળમાં તેમણે ૧૯૮૭માં ત્રીજું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. The Idea of Indian Literature પર તેમનાં બે વ્યાખ્યાન થયાં હતાં. આ વિષય પર એ વ્યાખ્યાન મહત્ત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજ છે જેને અકાદમીએ પ્રકાશિત પણ કર્યાં છે.

ઉમાશંકરભાઈ સાથે મારી છેલ્લી મુલાકાત ૧૪ નવેમ્બર ૧૯૮૮ના રોજ સાહિત્ય અકાદમી તરફથી જવાહરલાલ નહેરુની જન્મશતાબ્દી પર આયોજિત એક કવિપર્વના પ્રસંગે થઈ હતી. તેમણે તેમાં ભાગ લીધો હતો તે વખતે તેમની તબિયત બહુ સારી ન હતી. ડોક્ટરોએ ઓપરેશનની વાત કરી હતી. મેં પૂછ્યું નહીં શેનું ઓપરેશન. ભય લાગતો હતો. પરંતુ અનુમાન થઈ શકતું હતું કે એમને કોઈ ચિંતા સતાવી રહી છે. છતાં પણ ઉત્સાહમાં કોઈ ઓછપ ન હતી. મને ભાગ લેનારા બીજા કવિઓ વિશે પૂછ્યું,

કોણ હિંદી અનુવાદ વાંચશે વગેરે પ્રશ્નો કર્યા. એ દિવસે સાંજે એમણે ચાર કવિતા સંભળાવી હતી. ‘એક બાળકીના મૃત્યુ વિશે’ એના જેટલી સખીનું રડવું. પહેલાં તો સખીએ વિચાર્યું હતું કે સૂતા રહેવાની આ રમત પહેલાં ક્યારેય નથી રમ્યા. ઘણી આશ્ચર્યજનક રમત છે આ. પણ આ રમતમાં એ સખી ભાગ ન લઈ શકી. સૂતેલીને લઈને લોકો ચાલ્યા ગયા એના પર એનું રડવું –

‘અને રોનું નહોતું પણ મુજથી રોવાઈ જ ગયું !’

બીજી કવિતા એક સૂકા ઝાડ વિશે હતી જે એમના દરવાજાની સામે સુકાઈ રહ્યું હતું – ‘શાખારૂપી બાહુઓની વચ્ચે એણે છાતીએ લગાવી રાખ્યું છે જાણે કોઈ મૃત્યુફળ.’

ત્રીજી કવિતામાં પણ વેદનાનો સૂર પ્રગટતો હતો. – ‘સંગેમરમરનાં પગથિયાં, ફુવારા એ બધું તો બરાબર પણ જો કોઈનો ચહેરો સંગેમરમરનો હોય તો ?’

ચોથી કવિતા મૃત્યુમય વેદના, શોક, વ્યથા બધાંને પાર કરીને એક વિશાળ ફલક પર માણસની આશાની સાથે જોડાયેલી નિયતિનો અનુભવ કરાવતી હતી. જોકે, આશાનો આ સ્વર મનને બહુ આશ્વાસન નહોતો આપતો. કદાચ એટલા માટે કાર્યક્રમ પછી મેં પૂછ્યું હતું તમે આવી કવિતાઓ કેમ લખી. તમારી ભારતીયતા પર ક્યાંક ને ક્યાંક અસ્તિત્વવાદની છાયાનો ઊંડો પ્રભાવ રહ્યો છે એ સાંભળી ઉમાશંકરભાઈ હસી પડ્યા હતા. પછી ટાગોરને ઉદ્દ્યુત કરતાં કહ્યું હતું રવીન્દ્રની તે પંક્તિઓ યાદ છે ને !

‘મરણને તુલું મમ શ્યામ સમાન’

મરણને આ દેશે ક્યારેય ડરની દષ્ટિએ નથી જોયું. ડાળીરૂપી હાથની વચ્ચે તેણે મૃત્યુફળને કેટલા પ્રેમથી અને પ્રયત્નથી છાતીસરસું રાખ્યું છે શું તમે એને ડર કહેશો.

શું આ મૃત્યુ પર વિજયઘોષણા નથી ?

આજે આ દિવસના સામે મારું વક્તવ્ય રજૂ કરતાં એમની આ વાત વારંવાર યાદ આવે છે. વેદોમાં કહેવાયું છે યસ્ય છાયા અમૃતં યસ્ય મૃત્યુઃ એ જ અમૃત છે અને એ જ મૃત્યુ છે.

ઉમાશંકરભાઈ એ દિવસે સાંજે આ જ વાતનું પુનરાવર્તન કરતાં ચાલ્યા ગયા, હસતાં હસતાં. એક નાની ફેમવાળા એ માણસે પોતાના વિરાટ રૂપનો એ દિવસે મને પરિચય કરાવ્યો હતો.

સાહિત્ય અકાદમીની ટેકસી રાહ જોઈ રહી હતી – પછી એક વાર હસીને ઉમાશંકરભાઈ ચાલ્યા ગયા. રવીન્દ્રભવનના ઝાંપા પાસે હું એકલો રહી ગયો. ઉપર જોયું તો આકાશમાં અગણિત તારા દેખાયા – ચમકતા અને હસતા પણ. જાણે જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેના અંતરને હસતાં હસતાં નિશ્ચિત કરી રહ્યા હતા. એક માસ અને ૪ દિવસની અંદર જ આ અંતરને નિશ્ચિત કરીને ૧૯ ડિસેમ્બર ૧૯૮૮માં તેઓ ચાલ્યા ગયા આપણને એ યાદ અપાવતા – મંગલધ્વનિને સાંભળવાનો ન ભૂલશો.

તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૦

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાનું આંદોલન પ્રસર્યું તેની આસપાસ દેશમાં વિવિધ કળાક્ષેત્રે કેવા કેવા નૂતન આવિષ્કારો પ્રગટયા તે જોવું-સમજવું રસપ્રદ છે, સાથે જ અનિવાર્ય પણ છે. આ કળાપ્રવૃત્તિના સંદર્ભોને સાથે રાખી આધુનિક યુગનાં સામયિકો વિશે વિચારવું વધુ અર્થપૂર્ણ લાગશે.

વીસમી સદીના પાંચમા દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં – સ્વતંત્રતા પછી – મુંબઈમાં પ્રોગ્રેસિવ આર્ટિસ્ટ ગ્રૂપ રચાય છે. સુઝા, રઝા, હુસેન, ગાડે, બાકરે આદિ કળાકારો પરંપરા-પ્રાપ્ત ચિત્રાલેખન છોડવાની મથામણ આરંભે છે. વિશ્વના ઉત્તમ કળાકારોની કૃતિમાંથી પ્રેરણા મેળવી નિજી ચિત્રભાષા સર્જવાના ઉત્સાહ અને આવેગ તેમની તે સમયની કૃતિઓમાં જોઈ શકાય છે. પરદેશની જેમ આપણે ત્યાં પણ પરંપરા સામેના વિદ્રોહનો આરંભ ચિત્રકળાથી થાય છે.

ઓગણીસસો ઓગણસાઠમાં દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રીય નાટ્યવિદ્યાલય (એન.એસ.ડી.)માં ઇબ્રાહીમ અલ્કાઝીના નેતૃત્વમાં નવી નટ, લેખકમણ્ડળી પ્રવૃત્ત થાય છે. તે પૂર્વે 'યુમ્માલીસમાં પૃથ્વીરાજ કપૂર 'પૃથ્વી થિયેટર'ની સ્થાપના કરે છે. પૃથ્વીરાજ કપૂર પોતાનાં નાટકો લઈ વિવિધ રાજ્યોમાં ગયા તેની ઓછી-વત્તી અસર આપણી પ્રાદેશિક રંગભૂમિ પર થઈ હતી એ નોંધી લઈએ.

રાષ્ટ્રીય નાટ્યવિદ્યાલયમાં આપણાં પ્રશિષ્ટ તથા નવાં નાટકોનું અભિનવ રીતે મંચન થવા માંડે છે. એ દરમિયાન અનેક રાજ્યોમાં નવી રંગભૂમિની હવા પ્રસરવા લાગી હતી. મોહન રાકેશ, બાદલ સરકાર, ગિરીશ કર્નાડ, વિજય તેન્ડુલકર જેવા સર્જકોનાં નાટકો ને તેની નોખી નોખી ભજવણી રંગમંચને નવી દિશા આપે છે. બંગાળમાં સુખ્યાત નટ-નિર્દેશક શંભુ મિત્ર, ઉત્પલ દત્ત વગેરેની નટ-મણ્ડળીઓએ નવી રંગભૂમિને આકાર આપવામાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કર્યું છે.

ફિલ્મક્ષેત્રે પણ છઠ્ઠો દાયકો મહત્ત્વનો છે. સત્યજિત રાય 'પંચાવનમાં સીમાચિહ્નરૂપ ફિલ્મ 'પથર પાંચાલી' આપે છે. તે પૂર્વે બંગાળના જ દિગ્દર્શક ઋત્વિક્ષ્ ઘટક 'નાગરિકા' ફિલ્મ બનાવી ચૂક્યા હતા. સાથેસાથે હિન્દી ફિલ્મોની વાત કરીએ તો 'સત્તાવનમાં ગુરુ દત્ત પાસેથી 'પ્યાસા' અને 'ઓગણસાઠમાં 'કાગઝ કે ફૂલ' જેવી વિલક્ષણ ફિલ્મો સાંપડે છે. ગુરુ દત્ત પૂર્વે મહેબૂબખાનની ખાસ્સો સ્વીકાર પામેલી ફિલ્મ 'મધર ઇન્ડિયા' મળી છે. ગામની યુવતીના શિયળની રક્ષા માટે પોતાના પુત્રને ગોળી મારનાર માની – નારીચેતનાની – વાતને

s પાંચ જાન્યુઆરી બેહજારને સૂરજબા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, નડિયાદમાં યોજાયેલા પરિસંવાદમાં બોલાયેલું – સુધારાવધારા સહિત. 'સાહિત્યિક સામયિકો : પ્રભાવ અને પરંપરા' ગ્રંથ (સં. હસિત મહેતા)માં પ્રકાશિત થનાર લેખ.

રજૂ કરનારી એ મહત્ત્વની ફિલ્મ હતી. રાજ કપૂર 'પંચાવનમાં 'શ્રી ૪૨૦' ફિલ્મમાં ગામડામાંથી આદર્શો લઈને શહેરમાં આવતા યુવકના પ્રશ્નોને વધુ રંજકતા સાથે રજૂ કરે છે.

નૃત્યકાર ઉદયશંકરે ચોથા-પાંચમા દાયકામાં ભારતીય નૃત્યપરંપરાને સાથે રાખી પ્રકાશ અને સંગીતનાં સંયોજનોવાળી નૂતન-સંરચનાઓ રજૂ કરી હતી એનું પણ સ્મરણ કરી લઈએ. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઘરાના-પરંપરાનું ખાસ્સું મહત્ત્વ છે. આમ છતાં કુમાર ગાંધર્વને યાદ કરવા જોઈએ. પોતાના ગાયનમાં ગ્વાલિયર ઘરાનાના ઓમકારનાથ ઠાકુરની ગાયકીના અંશો સાથે લોકસંગીત અને ભજનપરંપરાનાં તત્ત્વો ઓગાળી નિજી ગાયનશૈલીનું નિર્માણ કર્યું છે.

મીકી દેસાઈએ 'વીસમી સદીનું ગુજરાત' (સંપાદકો : શિરીષ પંચાલ, બકુલ ટેલર, જયદેવ શુક્લ) ગ્રંથમાં 'સ્થાપત્ય' લેખમાં નોંધ્યું છે કે ગુજરાતમાં આધુનિક સ્થાપત્યક્ષેત્રે જે મહત્ત્વનાં પરિવર્તનો આવ્યાં તેમાં વિદેશી સ્થપતિઓ લ કબૂલિયે તથા લૂઈ કાહાનનું પ્રદાન સવિશેષ છે. તેમણે કરેલાં આયોજનોમાં (કમશઃ) સંસ્કાર કેન્દ્ર, ટેક્સટાઇલ મિલ ઓનર્સ એસોસિએશન અને આઈ. આઈ. એમ. સંકુલ મુખ્ય છે. લ કબૂલિયે પાસેથી દીક્ષા પામનાર અમદાવાદના બાલકૃષ્ણ દોશીએ રચેલાં આધુનિક સ્થાપત્યોમાં 'સંગ્રાથ', એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, અમદાવાદની ગુફા, ટાગોર હોલ આદિને ગણાવી શકાય.

અન્ય મહત્ત્વના સ્થપતિઓમાં ચાર્લ્સ કોરિયા, હસમુખ પટેલ, સૂર્યકાન્ત પટેલ, આનંદ શિરગાંવકરનાં કામોનો પ્રભાવ ગુજરાતમાં ઝિલાયો છે.

S

ભારતના ભિન્નભિન્ન પ્રદેશોમાં કળાક્ષેત્રે જે મથામણો ચાલી તેનો પ્રાથમિક પરિચય મેળવ્યા બાદ, ગુજરાતમાં આપણા કળાકારો, સાહિત્યકારો કશુંક નવું કરવાની ધખના સાથે કઈ રીતે ઝૂલતા હતા તે પણ જોઈ લઈએ.

ઓગણીસસો પચાસમાં વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીમાં ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટી સ્થપાય છે. સમગ્ર ભારતમાં કળાશિક્ષણક્ષેત્રે, વડોદરાની ફાઇન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીનું પ્રદાન મહત્ત્વનું છે. એન. એસ. બેન્દ્રે, શંખો ચૌધરી, કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યમ જેવા ઉત્તમ કલાકારો-અધ્યાપકોએ આરંભથી જ વિદ્યાર્થીઓની ક્ષિતિજો વિસ્તરે એવું મોકળાશભર્યું વાતાવરણ રચ્યું. આવા વાતાવરણમાં, આજે મહત્ત્વના કળાકારો તરીકે ખ્યાત ભૂપેન ખખ્ખર, ગુલામમોહમ્મદ શેખ, નીલિમા શેખ, જ્યોતિ ભટ્ટ, જ્યોત્સ્ના ભટ્ટ, નયના દલાલ, નાગજી પટેલ આદિ અનેકોની સર્જનાત્મકતાને પાંખો સાંપડી છે. સાતમા દાયકામાં જયરામ પટેલ આદિને ભયાવહ સૃષ્ટિને વ્યક્ત કરતાં અત્યંત અરૂઢ રેખાંકનો કરે છે; સાથે લાકડાની સપાટી બાળીને માધ્યમ સામેનો વિદ્રોહ પણ વ્યક્ત કરે છે.

વીસમી સદીના છઠ્ઠા દાયકામાં અમદાવાદમાં મૃણાલિની સારાભાઈ ભરતનાટ્યમ શૈલીમાં તો, સાતમા-આઠમા દાયકામાં કથક શૈલીમાં કુમુદિની લાખિયા પરંપરાને સાથે રાખી નૃત્યપ્રયોગો દ્વારા નૂતન વાતાવરણ રચવા સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યાં છે. વડોદરાની મ્યુઝિક કોલેજમાં (હાલની ફેકલ્ટી ઓફ પરફોર્મિંગ આર્ટ્સ) અંજલિ મેઠ ભરતનાટ્યમમાં ગવાતાં દક્ષિણનાં પરંપરાગત પદોને સ્થાને નૃત્યશિક્ષણમાં ગુજરાતી પદોનો પ્રયોગ કરે છે. આઠમા દાયકાની આસપાસ સોનલ

(પકવાસા), માનસિંગ દિલ્હીમાં અને ચન્દ્રલેખા (બહુ ઓછા લોકોને ખબર હશે કે તેઓ ગુજરાતી હતાં) મુંબઈમાં ને પછી ચેન્નાઈમાં નૂતન આવિષ્કારો માટે સક્રિય હતાં. ચન્દ્રલેખાએ તો પારંપરિક નૃત્યશૈલીની સીમાઓનું સર્જનાત્મક ઉલ્લંઘન કરી અવનવા પ્રયોગો રજૂ કર્યા; જેણે ચર્ચા/વિવાદો પણ જગાવ્યાં.

S

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે આધુનિકતાનો પ્રથમ શંખઘોષ વડોદરામાં થાય છે અને એ શંખઘોષ કરનાર છે સુરેશ જોષી. છઠ્ઠા દાયકામાં ભોગીલાલ ગાંધી, પ્રબોધ ચોકસી, ગુલામમોહમ્મદ શેખ વગેરેની સાથે સુરેશ જોષી દેશ-વિદેશની વૈવિધ્યસભર સાહિત્યકૃતિઓનું પઠન, પરિશીલન કરતા હતા.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ યોગ્ય રીતે જ નોંધ્યું છે કે સુરેશ જોષી પૂર્વે આપણી પાસે મુખ્યત્વે અંગ્રેજી સાહિત્યનું પ્રતિમાન હતું. એની સામે સુરેશ જોષીએ યુરોપીય સાહિત્યનું પ્રતિમાન રજૂ કર્યું અને એનો પ્રભાવ ગુજરાતી સાહિત્ય પર પડ્યો.

કોઈ પણ આંદોલને પ્રસરવું હોય તો વિદ્રોહ અનિવાર્ય ગણાયો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ વિદ્રોહમાંથી, નકારમાંથી આધુનિક સાહિત્યની હલચલ શરૂ થઈ છે. સુરેશ જોષી એક તરફ પૂર્વસૂરિઓની કૃતિઓની કડક સમીક્ષા કરે છે, તો બીજી તરફ સામયિકોમાં કાફકા, કામૂ, સાર્ત્ર, દોસ્તોએવ્સ્કી, રિલ્કે, બોદલેર આદિની કૃતિઓના અનુવાદ દ્વારા આપણે ત્યાં આવું આવું નથી એ ચીંધે છે.

સુરેશ જોષીએ એકલપંડે નહીં; મિત્રોની સાથે સામયિક પ્રવૃત્તિ કરી છે એ પણ નોંધનીય છે. ‘મનીષા’, ‘ક્ષિતિજ’, ‘સંપુટ’, ‘ઊંડાપોહ’, ‘એતદ્’, ‘સેતુ’ અને વાર્ષિક ‘સાયુજ્ય’ તત્કાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાની-મોટી અનેક ચર્ચાઓ ને ઊંડાપોહ પ્રગટાવે છે. આમ, સુષુપ્તુસુષુપ્તુ અને સ્થગિત વાતાવરણમાં ખળભળાટનો આરંભ થાય છે.

સાતમા દાયકાની શરૂઆતમાં આધુનિકતાની ગતિવિધિનો બીજો મોરચો ‘રે’ મઠના સર્જકો અમદાવાદમાં ખોલે છે. એમને આપણે ‘આવાંગાર(દ)’ પણ કહી શકીએ. ‘ક્ષિતિજ’ના પાછલા દિવસોમાં આધુનિકતાના આંદોલનને ‘રે’, ‘કૃતિ’ ને ‘ઉન્મૂલન’ વધુ વેગ આપે છે.

S

કોઈ પણ સમયના સામયિકો દ્વારા શું સિદ્ધ થાય છે ? – એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહી શકાય કે આપણા સમયના કે કોઈ પણ સમયના સાહિત્યના વર્તમાનનો ચહેરો જોવા-સમજવાની બારી આ સામયિકો આપણને ખોલી આપે છે. જે તે સમયના સાહિત્યના પ્રવાહો, તેના આંતર-પ્રવાહો, તેની મર્યાદાઓ ને વિશેષતાઓ તેમાં પ્રતિબિંબિત થતાં જ હોય છે. જો સામયિકના સંપાદક/તંત્રી પાસે દીર્ઘ દષ્ટિ હોય તો તે માત્ર પોતાના સમયને વાચા આપી અટકી જતો નથી. તે તેમાં એનું સાહિત્ય પણ પ્રગટ કરતો રહે છે. જેને કારણે આવનાર સમયને દિશા-સૂચન પ્રાપ્ત થાય.

સુરેશ જોષીને પોતાના સમયનાં ‘કુમાર’, ‘સંસ્કૃતિ’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ આદિ સામયિકો માટે અસંતોષ હતો તેથી તેઓ પોતાની કલ્પના પ્રમાણેના નવા નવા સામયિકને આકાર આપતા રહ્યા

છે. આધુનિકતાના સમય દરમિયાન ‘ક્ષિતિજ’, ‘ઊંડાપોહ’, ‘સંપુટ’, ‘એતદ્’, ‘સેતુ’ અને ‘સાયુજ્ય’ સામયિકોમાં સૌથી વધુ પ્રભાવક ‘ક્ષિતિજ’ને જ ગણી શકાય. આધુનિકતાનો બોધ પ્રગટાવવા માટે કશુંક નવું, કશુંક નોખું કરવા માટે પરંપરાગત પ્રકારનું સંપાદન કે અભિવ્યક્તિ-તરેહો કારગત નીવડે એવી નથી એની પ્રતીતિ સુરેશ જોષી અને મિત્રોને હતી તેથી તેઓ સાહિત્ય સાથે ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ફિલ્મ, સંગીત આદિ કળાઓને તથા તત્ત્વવિચાર, મનોવિજ્ઞાન વગેરેને સાંકળી સર્જકો અને ભાવકોનું દર્શન સર્વગ્રાહી બને તેવા મહત્ત્વના પ્રયત્નો કરે છે.

S

પ્રબોધ ચોકસીના તંત્રીપદે શરૂ થયેલા ‘ક્ષિતિજ’ (આરંભ : જુલાઈ ઓગણસાઈ)ના પ્રથમ વર્ષના અંકો જોઈશું તો સમજાશે કે ગાંધીવિચાર, વિનોબાવિચારને તથા માનવતાવાદી અભિગમને ઝીલતી વાતો, લેખો, કાવ્યોને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. ‘પ્રાર્થના’ શીર્ષક નીચેના લખાણમાં ‘ક્ષિતિજ’ના તંત્રીની દષ્ટિનો પરિચય થાય છે :

‘ગ્રેમથી લઢાણ કર્યા વિનાન નવું જાણવા-માણવામાં જીવનનો હેતુ કે આનંદ નથી રહેતો, તે માનવીય તથ્યમાંથી ‘ક્ષિતિજ’ પ્રગટે છે.

ગાંધીવિચારને ખુલ્લા મનથી સ્વીકારનારા પ્રબોધ ચોકસીની આ સમજ આજે પણ અંકે કરવા જેવી છે. પછી તેઓ વિનોબાને ટાંકે છે :

‘કેવળ સર્વોદયનું ગણાતું સાહિત્ય જ ન વાંચતાં, જગતનું જે કાંઈ ઉત્તમ છે તેનો અભ્યાસ કરજો.’

પ્રબોધ ચોકસી સાથે ‘ક્ષિતિજ’ના તંત્રી તરીકે સુરેશ જોષી તો ત્રીજા વર્ષથી (૧૯૫૨સમા અંકથી) જોડાય છે. પણ પ્રથમ બે વર્ષમાં ભાવકોને દોસ્તોએવ્સ્કી, આલ્બેર કામૂ, યેમિનીઝ, પાસ્તરનાક, આન્દ્રે જિદ, ફોરેસ્ટર, કાફકા, પર્લ બક, સેન્ટ જહોન પર્સ વગેરેની કૃતિઓનો પરિચય થતો જાય છે, જે આવનારા અંકો માટેના સંકેતો આપે છે.

‘ક્ષિતિજ’ના ચૌદમા અંકથી સુરેશ જોષી સાહિત્યવિભાગનું સંપાદન સ્વીકારે છે એ પછી સત્તરમા અંકમાં મોડાસામાં ભરાયેલા પ્રથમ જ્ઞાનસત્ર વિશેની ગુલામમોહમ્મદ શેખની નોંધ, વીસમા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ની ચુનીલાલ મડિયાની સમીક્ષા સામે સુરેશ જોષીની ‘ઝેર તો પીધાં છે...’ની તથા તેત્રીસમા અંકમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કોલકાતા અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ આપેલા વ્યાખ્યાનની – સમીક્ષા, વિલેપારલેમાં ભરાયેલા વાર્તાકાર-સંમેલન વિશે જસુ પાકોનો પત્ર, રઘુવીર ચૌધરીએ કરેલી સુરેશ જોષીના ‘ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ’ તેમ જ મધુ રાયના પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘બાંશી નામની એક છોકરી’ની સમીક્ષા – આ અને અન્ય સામગ્રી સ્થગિત ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચર્ચા, વિવાદના તણખા પ્રગટાવે છે, એટલું જ નહીં; નિર્ભીક વિવેચનની દિશા પણ ચીંધે છે.

સુરેશ જોષી તંત્રી તરીકે પ્રબોધ ચોકસી સાથે જોડાય છે ત્યારનું સંપાદકીય ‘ક્ષિતિજ’ના અભિગમને નૂતન દષ્ટિ સાથે વ્યક્ત કરે છે :

દષ્ટિ પહેલાં અને કાર્ય પછી એવો અનુક્રમ જડ રીતે પ્રવર્તતો નથી. કાર્યથી પણ દષ્ટિ વિકસે છે. દષ્ટિનો વિકાસ અને કાર્યનો વિકાસ પરસ્પરોપકારી બની શકે એ ઇષ્ટ

પરિસ્થિતિ છે. આપણા સમકાલીન જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જે કંઈ બનતું રહે છે તેને વિશેની વિશદ અને તટસ્થ અભિજ્ઞતા હોવી દરેકને માટે આવશ્યક છે. માણસ સત્યને વરે છે, સંપ્રદાયને નહીં... જે સાહિત્યમાં આપણા યુગના અનેકવિધ સૂક્ષ્મ સંકુલ આવર્તન-પ્રત્યાવર્તનનો લય પકડાયો લાગતો હોય તેનો પરિચય ઘણી વાર ઉપયોગી થઈ પડે એવાં અનુશીલન સહિત, કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં દેશી પરદેશીનો ભેદ મનમાં રાખ્યો નથી. કેવળ ગુણસમૃદ્ધિને જ લક્ષમાં રાખી છે... હળવું વાચન કે કેવળ મનોરંજન, અલબત્ત, 'ક્ષિતિજ'ને અભીષ્ટ નથી. આપણા યુગને વિશેની આપણી અભિજ્ઞતાની ક્ષિતિજો વિસ્તારવી એ એનું મુખ્ય ધ્યેય છે.'

તંત્રીઓના આ વૈચારિક ઉમળકા ને અભરખા કેવળ શબ્દોમાં સીમિત ન રહેતાં, પછીનાં વર્ષોમાં 'ક્ષિતિજ'નાં પૃષ્ઠો પર સાકાર પણ થાય છે. 'મનીષા'થી આરંભાયેલી આ પ્રવૃત્તિ 'ક્ષિતિજ', 'ઊહાપોહ' અને 'એતદ્'માં સાતત્યપૂર્વક ચાલી છે. એથી ગુજરાતી સાહિત્યને નવી દિશા પ્રાપ્ત થઈ છે એ નિઃશંક છે.

ત્રીજા વર્ષથી આધુનિક સાહિત્ય અને કળાનું આ સામયિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં દૂરગામી અસરો પ્રગટાવનારું બનતું ગયું છે. પ્રત્યેક અંકના પ્રચ્છદપટ પર ભૂપેન ખખર, કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યન, મકબૂલ ફિદા હુસેન, ગુલામમોહમ્મદ શેખ, જ્યોતિ ભટ્ટ, વિનોદરાય પટેલ, હિંમત શાહ, જેરામ પટેલ, વિનોદ શાહ, વિવાન સુન્દરમ્ આદિ કળાકારોની પ્રયોગશીલ કૃતિઓ સ્થાન પામે છે એટલું જ નહીં, 'પ્રગતિશીલ ચિત્રકારો'ની કળાનો પરિચય આપતી ગુલામમોહમ્મદ શેખની લેખશ્રેણી પણ પ્રસિદ્ધ થાય છે. 'કુમાર'ને જેની આભડછેટ હતી તે આધુનિક ચિત્રકળા, સ્થાપત્યકળા, શિલ્પકળા, છબિકળા, ફિલ્મકળા વિશેના લેખો અહીં મળે છે. ગુજરાતી સામયિકોના ઇતિહાસમાં 'દૃશ્યકળા' વિશેની અભિજ્ઞતા પ્રગટાવતા દૃશ્યકળા-વિશેષાંકની જેમ નવલકથા-વિશેષાંક અને જાપાની વાર્તા-વિશેષાંક પણ સ્મરણીય બન્યા છે.

વિવિધ કળાઓ, મનોવિજ્ઞાન, તત્ત્વવિચાર, ભારતીય તેમજ વિદેશી સાહિત્ય / કળાકૃતિઓ વિશેના લેખો, અનુવાદો દ્વારા જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓ સાથેના સંબંધની સમજનો નવો અધ્યાય અહીંથી શરૂ થાય છે. સાથે એ પણ નોંધી લઈએ કે જેમને આપણે આધુનિક સર્જકો-વિવેચકો તરીકે ઓળખીએ છીએ એવા ગુલામમોહમ્મદ શેખ, લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર, ચિનુ મોદી, આદિલ મનસૂરી, દિલીપ ઝવેરી, મધુ રાય, રાધેશ્યામ શર્મા, સુરેશ જોષી, સુમન શાહ, શિરીષ પંચાલ વગેરેની કૃતિઓ, લેખો, અનુવાદો 'ક્ષિતિજ'નાં પૃષ્ઠો પર જોઈ શકાય છે. આ રીતે આધુનિકતાનું આંદોલન 'ખરી પછાડતું, પુચ્છ ઉછાળતું' આગળ ધપતું જાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાનો બોધ પ્રગટાવનાર પ્રથમ સામયિક તરીકે 'ક્ષિતિજ' હંમેશ યાદ રહેશે. ('ક્ષિતિજ' એપ્રિલ સડસઠમાં બંધ થયું.)

S

આધુનિકતાના વાતાવરણને ઘડવામાં 'ક્ષિતિજ'નું જેવું પ્રદાન છે તેવું 'ઊહાપોહ' કે 'એતદ્'નું નથી એ સ્વીકાર્યા પછીય કહી શકાય કે આ બંને સામયિકો 'ક્ષિતિજ'ને પગલે ભારતીય અને વિશ્વસાહિત્યમાંથી મહત્ત્વની સર્જનાત્મક અને વિવેચનાત્મક કૃતિઓના અનુવાદ દ્વારા નવી નવી કૃતિઓનો તથા વિચારણાઓનો પરિચય આપવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય આગળ વધારે છે.

'ઊહાપોહ' અને 'એતદ્' (અંક એકથી સાઠ સુધી)ના તંત્રી કે સંપાદક તરીકે સુરેશ જોષીનું નામ નથી. ઉષા જોષી, રસિક શાહ અને જયંત પારેખનાં નામ હોવા છતાં ચાલક બળ તો સુરેશ જોષી હતા. તેમની સાથે સંપાદનની અને અન્ય મોટા ભાગની જવાબદારી શિરીષ પંચાલને માથે હતી (જુઓ 'નેપથ્યેથી પ્રકાશવર્તુળમાં', સં. રમણ સોની, પૃ. ૧૧૬). 'એતદ્'ના એકસઠમા અંકથી તંત્રી તરીકે સુરેશ જોષીનું અને સહતંત્રી તરીકે શિરીષ પંચાલનું નામ જોવા મળે છે.

'ઊહાપોહ'ના અંક એક (સપ્ટેમ્બર ઓગણસિત્તેર)થી ચોવીસ સુધી પસાર થનારને ગુલામમોહમ્મદ શેખના 'ઘેર જતાં' શ્રેણીના ત્રણ વિલક્ષણ નિબંધો, ભરત નાયકનો 'વગડો' ને ઉશનસૂનું સોનેટ 'સૂકી હવામાં' - આટલું જ ગુજરાતી સર્જનાત્મક સાહિત્ય મળે છે. છ વિદેશી કૃતિઓ - 'કાયા તારી રત્નમંજૂષા' (કે. બોઈલ), 'તું કદી મ્યુનિય ગઈ છે ખરી ?' (દાચિઆ મેરાઈની, બંનેના અનુવાદ : શિરીષ પંચાલ), 'નગ્નવાદ' (યેઝરે પાવેસે, અનુવાદ : ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા), પ્રાણીશાસ્ત્ર (મિલાસ માકુરેક), 'ખૂની એવો મારો દીકરો' (બર્નાર્ડ માલામૂડ, બંનેના અનુવાદ : જયન્ત પારેખ)માંથી પસાર થનારને નવા ભાવજગતનો અનુભવ થાય છે. આ સિવાયની કૃતિસમીક્ષા અને વિદેશી સર્જન-વિવેચનના અનુવાદો હરિવલ્લભ ભાયાણી, રસિક શાહ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શિરીષ પંચાલ, ભૂપેશ અધ્વર્યુ, રતિલાલ 'અનિલ', સુમન શાહ, રાધેશ્યામ શર્મા, જશવન્ત શેખડીવાળા પાસેથી મળે છે.

'ઊહાપોહ'ના ચોથા પ્રચ્છદપટ પર કે અંદરના છેલ્લા પૃષ્ઠ પર 'ગુજરાતી પરિચ્છેદનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરો', 'ગુજરાતી પરિચ્છેદનો સંસ્કૃત અનુવાદ કરો', 'અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યનો નમૂનો', 'ખાલી જગા પૂરો', 'અમૃતા કોની ?', 'એક અપૂર્વ ઘટના', 'મરઘી વિશે મધુ રાય' જેવાં અનેક શીર્ષકો નીચે સમકાલીન ગુજરાતી સર્જન-વિવેચનની ઠહાનો નોખો સ્વાદ માણવા મળે છે. પંદરમા અંકમાં, ક્યારેય ન લખાયેલી નવલકથા 'નિધુવન'ની સમીક્ષા લખીને સુરેશ જોષીએ એક નવતર પ્રયોગ કર્યો એ ઘટના નોંધનીય છે. 'ઊહાપોહ'ના લગભગ દરેક અંકમાં 'અત્રત્ર' શીર્ષક નીચે સુરેશ જોષીએ સાહિત્ય વિશે, સાહિત્યિક વાતાવરણ વિશે મુક્ત રીતે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યાં છે. કળાવિષયક લેખોની ગેરહાજરી સતત અનુભવાય છે. ('ઊહાપોહ' સિત્તોતેરમાં સમેટાયું.)

S

સિત્તોતેરના નવેમ્બરથી 'એતદ્'નો આરંભ થાય છે. 'પુનશ્ચ'માં સુરેશ જોષીએ સહી વિના (જુઓ : 'નેપથ્યેથી પ્રકાશવર્તુળમાં' શિરીષ પંચાલનો લેખ - પૃ. ૧૧૪) લખ્યું :

'સર્જન શૂન્યાવકાશમાં થતું નથી. એને પરિપોષક ઊહાપોહ સાહિત્યજગતમાં થતો રહેવો જોઈએ. આ પ્રકારનો વિનિમય ચાલ્યા નથી કરતો હોતો ત્યારે અનિષ્ટ પ્રકારની અરાજકતા પ્રવર્તતી દેખાય છે.'

અહીં પણ તેમણે સાહિત્ય સાથે લલિતકળા, સમાજવિદ્યા ને તત્ત્વચિંતનને સમાવવાનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો છે. પણ એ મોટે ભાગે સાકાર થઈ શક્યો નથી. 'એતદ્'માં 'ઊહાપોહ'ના ઢાંચાનો સ્વીકાર છતાં કેટલુંક આરંભથી જ ઉમેરાતું જોઈ શકાય છે. દા.ત., કમલ વોરા,

મણિલાલ પટેલ, ઇન્દુ ગોસ્વામી, પ્રાણજીવન મહેતા, નીતિન મહેતા, વિનોદ જોષી, હરીશ મીનાશ્રુ, કાનજી પટેલ, ભરત નાયક, મૂકેશ વૈદ્ય, યજ્ઞેશ દવે વગેરે યુવાકવિઓનાં કાવ્યો.

લાભશંકર ઠાકર, સિતાંશુ યશશંકર ને પછીના કવિઓની સર્જકતાનો સ્વીકાર અહીં જોઈ શકાય છે. પ્રથમ અંકથી શિરીષ પંચાલ નોંધપાત્ર વિદેશી વાર્તાઓના અનુવાદ અને તેના આસ્વાદ પણ આપે છે. ગુજરાતી વાર્તાસર્જનમાં શું શું ખૂટે છે એવું કહ્યા વિના અનુવાદો દ્વારા તેમણે દિશા ચીંધી બતાવી છે. ‘મને ફોમ છે’ શ્રેણીના માટીની ગંધ ને સ્વાદ લઈને આવતા ભરત નાયકના કેટલાક નિબંધો ‘એતદ્’માં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

સુરેશ જોષી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, સુમન શાહ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શિરીષ પંચાલ, હર્ષદ ત્રિવેદી ‘પ્રાસન્નેય’, પ્રમોદકુમાર પટેલ, રસિક શાહ આદિની સમીક્ષાઓ, લેખો ને અનુવાદોથી ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થયું છે.’ પંચ્યાસી પછીની ગતિવિધિની નોંધ મારી સીમામાં નથી આવતી.

અન્ય સામયિકોની વાત શરૂ કરું તે પૂર્વે સુરેશ જોષીના આરંભકાળનાં સામયિકો ‘વાણી’ અને ‘મનીષા’ની પણ નોંધ લેવી જરૂરી લાગે છે.

‘વાણી’ અને (સવિશેષે તો) ‘મનીષા’ને ‘ક્ષિતિજ’ની પૂર્વતૈયારી માટેનાં સામયિકો તરીકે આપણે ઓળખાવી શકીએ.

‘ઉડતાલીસમાં શરૂ થયેલા ‘વાણી’ (સંપાદકો : સુરેશ જોષી અને મોહનભાઈ પટેલ, છઠ્ઠા અંકથી ભવાનીશંકર વ્યાસ પણ જોડાય છે)માં ગુજરાત-બહાર જોવાના સંપાદકોના મનસૂબાને દિશા મળતી જાય છે. આ મનસૂબા, આ ઉત્કંઠા ધીમે ધીમે દેશ-વિદેશના સાહિત્યને ગુજરાતીમાં અવતારવાની ચળવળ રૂપે વિકસે છે. એનો પ્રભાવ સુરેશ જોષીના સમકાલીનો ને અનુગામીઓ પર ખાસ્સો પડ્યો છે. ‘પંચ્યાવનથી’ ‘પંચ્યાસીનાં વર્ષોમાં ગુજરાતમાં જે અનુવાદ-યજ્ઞ ચાલ્યો તેના એક મહત્ત્વના હોતા હતા સુરેશ જોષી. આ ક્ષણે તેમના પુરોગામી જયંતી દલાલનું સ્વાભાવિક રીતે જ સ્મરણ થાય છે.

‘વાણી’માં રાધાકૃષ્ણન, સાન્તાયના, શ્રી અરવિંદ, ખલિલ જિબ્રાન, રવીન્દ્રનાથ આદિનાં લખાણોના અંશોના તથા રવીન્દ્રનાથનાં કેટલાંક કાવ્યોના અનુવાદો (આષાઢ-શ્રાવણ સં. બેહજારચાર, ઈ.સ. ‘ઉડતાલીસ – સંયુક્તાંક’) મળે છે. પ્રથમ વર્ષના અંકોમાં કાવ્યાનુવાદોને બાદ કરતાં સર્જનાત્મક કૃતિઓને સ્થાન મળ્યું નથી એ નોંધવું જોઈએ. સંપાદકોએ ‘આપણું વિવેચન’, ‘અર્વાચીન કવિતા’ આદિ લેખો ઉપરાંત ઊર્મિ, કલ્પના, સુષમા વિશે જે લખ્યું છે તેમાંથી તેમનો અભિગમ સૂચવાય છે. ‘વાણી’ને ડોલરરાય માંકડનો ખાસ્સો સહયોગ સાંપડ્યો છે.

‘વાણી’ની સરખામણીએ ‘મનીષા’ (આરંભ જૂન ‘ચોપન, સંપાદકો : સુરેશ જોષી અને રસિક શાહ; અંક : ૧૭-૧૮થી સંપાદકો : ઉષા જોષી અને રસિક શાહ) વધુ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘મનીષા’માં ભારતીય અને વિશ્વના નાના-મોટા દેશોના સર્જકો – મન્ટો, ગ્રેહામ ગ્રીન, કાફકા, બનફૂલ, ઓસામૂ દઝાઈ, ઈઝાક બાબેલ, તોત્સુઝો ઈશિકાવા, સમરસેટ મોમ, હેવૂડ બ્રાઉન, રિલ્કે, રવીન્દ્રનાથ, અર્ચિયંત્રકુમાર સેનગુપ્ત, પાર લેજરકિવસ્ટ આદિની સર્જનાત્મક કૃતિઓના

સાદૃશ અનુવાદો ઉપરાંત વિવિધ લેખો તથા વિવેચનાત્મક લખાણો મળે છે. સાતત્યપૂર્વકની અનુવાદપ્રવૃત્તિને કારણે વૈશ્વિક ચેતના સાથેના અનુસંધાનનો આરંભ થાય છે. અને આમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતા માટેની પીઠિકા રચાતી આવે છે.

‘મનીષા’ના પ્રથમ અને પચ્ચીસ-છવીસમા સંયુક્તાંકમાં એક કૃતિ, બે સમીક્ષાનો પ્રયોગ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ચુનીલાલ મડિયાના વાર્તાસંગ્રહ ‘રૂપ-અરૂપ’ની સમીક્ષા ચંદ્રાકન્ત મહેતા અને કરસનદાસ માણેક તથા આ જ સર્જકની નવલકથા ‘વેળા વેળાની છાંયડી’ની સમીક્ષા ભાઈલાલભાઈ કોઠારી અને સુરેશ જોષી કરે છે. સુરેશ જોષીના લલિત નિબંધોનો આરંભ ‘રાજહંસ’ના ઉપનામથી ‘મનીષા’માં થાય છે. ઓક્ટોબર-નવેમ્બર ‘પંચ્યાવનના (સંયુક્તાંક) યાદગાર ‘ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વિશેષાંક’ના અતિથિ સંપાદક હતા પ્રબોધ પંડિત. લલિતકળા અકાદેમી (દિલ્હી)નું પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર ચિત્ર ‘કૃષ્ણલીલા’ની સર્જનપ્રક્રિયા વિશેની કળાકાર જ્યોતિ ભટ્ટે લખેલી નોંધ તથા ઉસ્તાદ અલ્લાઉદ્દીનખાંનાં સંસ્મરણો ‘મનીષા’ના અંકોમાં સચવાયાં છે. ‘મનીષા’માં ધ્વનિનિર્મિતિ વિશેની લેખમાળા (નારાયણ કાલેલકર), ‘અર્વાચીન બંગાળી કવિતા વિશે’ (જીવનાનંદ દાસ), ‘સર્જનની પૂર્વભૂમિકા’ (રિલ્કે), ‘માનવવાણીનું મૂળ’ (સુસાન લેન્ગર), ‘નવલકથાનો નાભિશ્વાસ’ (સુરેશ જોષીએ ‘વિદ્યાર્થી’ના ઉપનામે લખ્યો છે) આદિ લેખો આજે પણ આકર્ષે છે. ‘મનીષા’માં પ્રગટ થયેલી મોટા ભાગની સર્જનાત્મક કૃતિઓ – ખાસ કરીને કાવ્યો – જોતાં સંપાદકો વધુ ઉદાર બન્યા લાગે છે.

આ બધી ચર્ચા પછી સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે સુરેશ જોષીએ પોતાનાં વિવેચન, સર્જનની સાથેસાથે અનુવાદ અને સંપાદન દ્વારા એટલે કે સાહિત્યિક પત્રકારત્વ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને અનુપ્રાણિત કરવાનો સફળ પુરુષાર્થ કર્યો છે.

S

ગુજરાતમાં આધુનિકતાનો દુંદુભિનાદ ગજવનાર સામાયિક ‘ક્ષિતિજ’ને કારણે સ્થગિત બનતા જતા સાહિત્યિક વાતાવરણમાં ગરમી અને તેજ બંને પ્રગટ્યાં છે. ‘ક્ષિતિજ’ અને આધુનિકતાના આંદોલનનો સૌપ્રથમ પ્રભાવ અમદાવાદના તે સમયના યુવા સર્જકો લાભશંકર ઠાકર, ચિનુ મોદી, આદિલ મન્સૂરી, મનહર મોદી વગેરે ઝીલે છે. તેઓ ‘રે’ મઠ સ્થાપે છે. હિન્દી સિનેમાનાં ગીતોની ચોપડી જેવા રૂપરંગવાળા ‘રે’ સામયિકની ઓળખ આ રીતે આપવામાં આવી હતી :

‘દર દોઢ મહિને પ્રગટ થનાર દોઢ ડાહ્યાઓનું દોઢ માસિક.’

જોઈ શકાય છે કે પ્રથમ અંકથી જ દોઢ માસિક ‘રે’ આઘાતો આપવાનું શરૂ કરે છે. ‘રે’ના આરંભના અંકોના સંપાદક/તંત્રી રહેલા ચિનુ મોદીએ નોંધ્યું છે :

‘આજ અને આવતીકાલના નાગરિકોનું ઘડતર કરનાર ‘કુમાર’, ‘સંસ્કૃતિ’ અને ‘ક્ષિતિજ’ સામયિકોનો વિરોધ એ એનું ધર્મકાર્ય હતું’ (‘નેપથ્યેથી પ્રકાશવર્તુળમાં’, પૃ. ૬૧)

‘રે’ને દોઢ માસિક બનાવવા પાછળ ‘ક્ષિતિજ’ સહિતનાં સામયિકોની માસિકની પરંપરાને તોડવાનો તોફાની વિચાર જોઈ શકાય છે. ‘રે’ના આરંભના જ એક અંકમાં મોટા ટાઇપમાં છપાયું હતું :

‘રે’માં પ્રગટ થતી કૃતિઓ અમે સમજીએ જ છીએ એવું કોઈએ માની લેવું નહીં.’

એ સમયે ઘણા આ જાહેરાતથી હેબતાઈ ગયા હતા. આ વિધાન સંદર્ભે ઊંડાપોહ પણ જાગ્યો હતો. ‘રે’ મઠના તથા અન્ય કવિઓ સાથે ‘ખાંસાહેબ’ શબ્દ જોડી એક ખાંસાહેબ વિશેષાંક પ્રગટ થયો હતો. એ ગાળામાં અનેક સામયિકોના નિઃસત્ત્વ, જાડા દિવાળી અંકો પ્રસિદ્ધ થતા હતા; તેની સામે વિરોધ રૂપે ‘રે’નો કોરાં પાનાંનો દિવાળી અંક પ્રસિદ્ધ થયો હતો. મુંબઈથી પ્રબોધ પરીખે સંપાદિત કરેલા હિટલર વિશેષાંકે પણ ઘણો વિવાદ જગવ્યો હતો.

‘રે’ના પ્રથમ વર્ષના પ્રથમ અંકનું પ્રથમ પાનું ખોલનારને સર્વપ્રથમ વાર રાવજી પટેલનું મુદ્રિત થયેલું પ્રથમ કાવ્ય ‘સંસાર’ જોવા મળશે. ચિનુ મોદીએ નોંધ્યું છે તેમ સુરેશ જોષીએ ‘ક્ષિતિજ’માં રાવજી પટેલનું એક પણ કાવ્ય પ્રગટ નહોતું કર્યું. ‘રે’માં સિતાંશુ યશસ્વંદ, રાજેન્દ્ર શુક્લ, આદિલ મન્સૂરી, લાભશંકર ઠાકર, મણિલાલ દેસાઈ, રાવજી પટેલ, દિલીપ ઝવેરી, પ્રબોધ પરીખ, ચિનુ મોદી, શ્રીકાન્ત શાહ, અબ્દુલ કરીમ શેખ, મનહર મોદી જેવા અનેક યુવાન કવિઓની તથા ઉશનસુ, પ્રિયકાન્ત મણિયાર જેવા જાણીતા કવિઓની કૃતિઓ પ્રગટ થઈ છે.

સમર્થ પૂર્વસૂરિઓની અસરમાંથી બહાર આવી નિજી અભિવ્યક્તિ-મરોડ સિદ્ધ કરવાની મથામણમાંથી આ વિદ્રોહ, આ નકાર, આ તોફાનો સર્જાયાં હતાં એમ કહી શકાય.

એક વાત નોંધવી જોઈએ કે ‘રે’માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં નવું, નોખું કરવાનો ભરપૂર ઉદ્દેશ જોવા મળે છે; જ્યારે ‘ક્ષિતિજ’માં પ્રગટેલી કેટલીક કૃતિઓ આજે પણ એના સત્ત્વથી ટકી છે.

S

‘રે’ મઠના કવિમિત્રોએ ‘રે’ પછી ‘ઉન્મૂલન’ સામયિક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એમાંનું એક તોફાન આજે પણ સ્મરણમાં છે. ઉમાશંકર જોષીને મળેલા પારિતોષિકની આસપાસ તેમની એક રચનાના સંદર્ભમાં લગભગ આવું શીર્ષક જોવા મળ્યું હતું : ‘ઉમાશંકરના છંદ હજી પાકા થયા નથી.’

‘રે’ અને ‘ઉન્મૂલન’ના પ્રથમ અને છેલ્લા અંકોની ચોક્કસ તારીખો મળી શકી નથી.

‘રે’ મિત્રોનું ત્રીજું સામયિક તે ‘કૃતિ’. ‘કૃતિ’નો પ્રથમ અંક જુલાઈ ’૭૫ સદમાં પ્રગટ થયો (એવું અનુમાન) છે. લાભશંકર ઠાકર અન્ય મિત્રો સાથે ‘રે’ની સાઇઝમાં ને એવા જ કાગળ પર ‘કૃતિ’ પ્રગટ કરે છે. ‘કૃતિ’ના આરંભના અંકો પર ‘કૃતિ (સંસ્કૃતિ નહીં)’ એવું મોટા ટાઇપમાં છપાય છે. એથી અનેક પરંપરાવાદીઓને આઘાત લાગ્યો હતો. (પછીનાં વર્ષોમાં મુંબઈથી સુરેશ બારિયાએ ‘કૃતિ’માંથી ‘તિ’ બાદ કરી ‘કૃ’ નામનું સામયિક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.) અહીં ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિકનો વિરોધ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. તે ઉપરાંત આધુનિકતાના સમયમાં કૃતિને કૃતિની બહાર જઈ સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, વાતાવરણ આદિ પરિબળોને, આજની જેમ, સાથે રાખી જોવામાં આવતી નહોતી એવો આકારવાદી અભિગમ પણ સૂચવાય છે.

શરૂના અંકો પછી ‘કૃતિ’ ડબલ કાઉનમાં પ્રગટ થવા માંડે છે. ગુજરાતી સાહિત્યકારોનાં કાવ્યો, ટૂંકી વાર્તાઓ, એકાંકીઓ ને સમીક્ષાલેખોની સાથે સાથે અનેક વિદેશી કૃતિઓના અનુવાદો દ્વારા નોખી નોખી અભિવ્યક્તિ-તહેરોવાળાં સંવેદનો ને વિચારો પહોંચાડવાના

‘ક્ષિતિજ’થી ધ્યા રસ્તે ‘કૃતિ’ આગળ વધે છે.

‘કૃતિ’ના ત્રીજા વર્ષના પ્રથમ અંકમાં માત્ર લાભશંકર ઠાકરનું પ્રથમ દીર્ઘકાવ્ય ‘માણસની વાત’ પ્રગટ થયું છે. તંત્રી/સંપાદકો ચોથા વર્ષના ત્રીજા અંકમાં સુરેશ જોષી પાસેથી એકસાથે ‘સ્પંદ અને છંદ’ (ઉશનસુ), ‘પરસ્પર’ (રઘુવીર ચૌધરી) ને ‘ચિદંબરા’ (સુન્દરમ્) વિશેની સમીક્ષા/નોંધ મેળવી શક્યા છે. રઘુવીર ચૌધરી કદાચ એક માત્ર નસીબદાર ગુજરાતી સર્જક છે જેમની બે નવલકથાઓ વિશે સુરેશ જોષીએ લખ્યું છે. ‘કૃતિ’નો ક્લિપ્ત ગીતોના આસ્વાદનો એક વિશેષાંક યાદગાર. જેમાં ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ‘ઓહ રે તાલ મિલે નદી કે જલમેં નદી મિલે, સાગરમેં...’ ગીતાના આસ્વાદમાં યશવન્ત ત્રિવેદીના કાવ્યાસ્વાદના પુસ્તક ‘કવિતાનો આનંદકોશ’માંથી ને સુરેશ દલાલના એવા જ પુસ્તકમાંથી વાક્યો લઈ ‘કોલાજ રૂપે’ ગોઠવી એ આસ્વાદોની ઠહા કરી હતી (આ વિગતો મને ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા પાસેથી મળી છે. મારા સ્મરણમાં તો માત્ર આસ્વાદલેખ ને ‘કૃતિ’ હતાં). હોર્લે લૂઈ બોહેસની કૃતિઓનો (પરિચય અને અનુવાદ : રાધેશ્યામ શર્મા) પણ એક વિશેષાંક પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ચિનુ મોદી ‘વાસરિકા’નાં સમકાલીન સાહિત્યિક પરિદેશ્યની ઠેકડી, ઠહા પણ કરે છે. એક-બે નમૂના :

– ‘યશવન્ત ત્રિવેદી નાનાલાલની કૃતિ ભીંજે મારી ચૂંદલડીને વર્ષાકાવ્ય તરીકે ઓળખાવે છે.’ (કૃતિ સં. લાભશંકર ઠાકર, સપ્ટેમ્બર ’૭૦)

– ‘કવિલોક’ ઘણા સમયથી મૃત થયું છે, એને પુનર્જીવિત કરવામાં બચુભાઈ રાવત સફળ થશે ? –

લા. ઠા. કહે છે : ૧/ બચુભાઈ મુંબઈવાળા કરતાં સારું કાઢશે.

શ્રીકાન્ત શાહ : ૨/ ‘કુમાર’માં નહીં છાપી શકાય એવી રચનાઓનો ખડકલો ‘કવિલોક’માં થશે.

આવું કહેવાની, લખવાની કે છાપવાની હિંમત આધુનિકોએ બતાવી હતી.

આપણા એ સમયના ઘણાબધા યુવાન સાહિત્યકારો કાવ્યો, ટૂંકી વાર્તા, અનુવાદ અને વિવેચન-લેખો વડે ‘કૃતિ’ને આધુનિકતાના સમયનું સામયિક બનાવવામાં ફાળો આપે છે. ‘ક્ષિતિજ’ની જેમ ભૂપેન ખખર, જેરામ પટેલ, જ્યોતિ ભટ્ટ, પિરાજી સાગરા, આદિલ મન્સૂરી, બાળકૃષ્ણ પટેલનાં રેખાંકનો/ચિત્રો ‘રે’ ને ‘કૃતિ’ના પ્રચ્છદપટ પર મુદ્રિત થયાં છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાનું વાતાવરણ સતત જાગતું રાખવામાં ‘રે’ તથા ‘કૃતિ’નું પ્રદાન મહત્ત્વનું છે.

(આવતા અંકે પૂરું)

r

ચન્દ્રવદન મહેતા, હરિવલ્લભ ભાયાણી, જયંત કોઠારી, જયંત પાઠક, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રમોદકુમાર પટેલ, શિરીષ પંચાલ, સુમન શાહ, ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી, જ્યોતિષ જાની, ઉષા જોષી, ગુલામમોહમ્મદ શેખ, કિશન સોસા, સતીશ વ્યાસ, વિજય શાસ્ત્રી, મૂકેશ વૈદ્ય, વિભૂત શાહ, રતિલાલ અનિલ, ચિનુ મોદી, અને હિમાંશી શેલત, મણિલાલ પટેલ, હેલ્પર ક્રિસ્ટી સુધીના ચારેક પેઢીના સાહિત્યકારોની સાથે કેટલાક વિદેશી સર્જકો-વિવેચકો 'કંકાવટી'માં પ્રગટે છે. આયોનેસ્કો યહુદા એમિચાઈ, પિરાન્દેલો, બોર્ડેસ, યાનિસ રિત્સો આદિ ઇંગ્લેન્ડ, હરમાન, રિલ્કે, માલામુડ, કેવેક્કી, પોપા, રૂમિકો. 'કંકાવટી'માં સુમન શાહ અને અજિત ઠાકોર, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા અને અમૃત ઘાયલ વચ્ચે ચાલેલી પત્રચર્ચાઓ પણ યાદગાર હતી. દેકારા-પડકારા વિના, શાંત રહીને, આધુનિકતાને પોષક એવા સાહિત્યિક પત્રકારત્વનું ઉલ્લેખનીય ઉદાહરણ છે રતિલાલ અનિલનું 'કંકાવટી'. 'કંકાવટી'ની સૂચિ પ્રગટ થશે ત્યારે કે 'કંકાવટી'ના પ્રદાનની વિગતે તપાસ થશે ત્યારે એના અર્પણને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્ય સાંપડશે.

S

જ્યોતિષ જાનીએ એ તબક્કે 'સંજ્ઞા' (દ્વિમાસિક પછી ત્રિમાસિક)ના પંદરેક અંકો આપ્યા, પ્રથમ અંક ઓક્ટોબર 'સડસઠમાં, ને સાતમો અંક 'અડસઠના કોઈ મહિનામાં. લગભગ ચોરસ આકારના સાત અંકો વૈવિધ્યસભર મુખપૃષ્ઠોને કારણે તથા સામગ્રીના સત્ત્વને કારણે ગમી જાય એવા હતા. પ્રથમ અંકમાં દોસ્તોએવ્સ્કીની સુખ્યાત કૃતિનો સુરેશ જોષીએ કરેલો અનુવાદ-સંક્ષેપ 'ભોંયતળિયાનો માનવી', જ્યોર્જ સેફેરિસની કૃતિ 'એન્ગોમી'નો ભોળાભાઈ પટેલનો અનુવાદ, 'બ્રધર્સ કેરેમેઝોવ' વિશેની યશવન્ત શુક્લની નોંધ, હરિવલ્લભ ભાયાણીની 'પ્રતિરૂપ, કલ્પન, બિંબ' અંગેની ચર્ચા, દિગ્વીશ મહેતા, મધુ રાય અને નલિન રાવળની ટૂંકી વાર્તાઓ, પ્રબોધ પરીખ, મહેન્દ્ર દવે, સુરેશ જોષી, ઉશનસૂ અને સુન્દરમ્નાં કાવ્યોની આ સમૃદ્ધિ કોઈ પણ ભાવકને પ્રસન્ન કરે એવી છે. પ્રવેશ અંકના ત્રીજા મુખપૃષ્ઠ પર તંત્રી જ્યોતિષ જાની નોંધે છે : 'આ સામયિક કોઈ એક સાહિત્યિક ધારાનું આગ્રહી નથી.' તંત્રીના મનની ખુલ્લાશનો પરિચય 'સંજ્ઞા'ના પછીના અંકોમાં ભાવકોને મળે છે. પ્રથમ ત્રણ અંકમાં અંગદ તરફદારના છાન્નામે લખાયેલા ગદ્યનો સ્વાદ ઘણાને ભાવ્યો હતો. 'સંજ્ઞા'નાં છત્રીસ પૃષ્ઠો (બે અંકો મળી)માં પથરાયેલી સુરેશ જોષીની, દિગ્વીશ મહેતા, હર્ષદ દેસાઈ અને જ્યોતિષ જાનીએ લીધેલી દીર્ઘ (છતાંય અધૂરી રહેલી) મુલાકાતમાં ઘણા મહત્ત્વના મુદ્દાઓની ચર્ચા થઈ હતી. જ્યોતિ ભટ્ટ ને ભૂપેન ખખ્ખરનાં મુખપૃષ્ઠો, નાગજી પટેલના શિલ્પની ને ગુલામમોહમ્મદ શેખના ચિત્રની છબિઓ રસિકોને આકર્ષે છે. 'સંજ્ઞા'નો પાંચમો અંક સાત વાર્તાઓને સમાવે છે; જેમાં ચન્દ્રકાન્ત બક્ષીની પાછળથી ઘણી ચર્ચાયેલી વાર્તા 'કુત્તી' પણ છે. રાવજી પટેલ અને મણિલાલ દેસાઈનાં

સમીક્ષા / ગ્રંથાવલોકન

શાન્તિભાઈ આચાર્ય : બોલીવિદ્ કે લોકસાહિત્યકાર ? 'અમે બોલીઓ છીએ'-ને આધારે | ડૉ. પિકી પંચ્યા

['અમે બોલીઓ છીએ' : લે. શાન્તિભાઈ આચાર્ય, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૯, પ્ર. આ. ૨૦૦૯, પૃ. ૧૮+૪૬૯, કિં. રૂ. ૩૦૦/-]

'અમે બોલીઓ છીએ' - શીર્ષક વાંચતાં જ લાગે કે જાણે વિવિધ બોલીઓ આપણને તેમનો પરિચય આપવા ઉત્સુક છે, આપણે બાજુમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ અને તેઓ જાણે ટહુકી કરીને આપણું ધ્યાન તેમના તરફ દોરી રહી છે. શાન્તિભાઈએ આપેલું આ શીર્ષક એ રીતે મનોહર અને યથાર્થ છે. ગુજરાતમાં ભાષાવિષયક અભ્યાસ આમ પણ ઓછો થઈ રહ્યો છે, માન્ય ગુજરાતી વિશેના સંશોધનાત્મક અભ્યાસો પણ આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા થઈ રહ્યા છે. માતૃભાષા તરફ, તેના અભ્યાસ તરફ ઓરમાયું વલણ દાખવવામાં આવતું હોય તે સંજોગોમાં તેની પ્રાદેશિક બોલીઓ વિશે, ગુજરાતમાં રહેતા આદિવાસીઓના ભાષાસ્વરૂપ વિશે કેટલા લોકોનું ધ્યાન જાય ? આ પુસ્તક દ્વારા શાન્તિભાઈ આવી જ રીતે ગુજરાતની પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે.

'અમે બોલીઓ છીએ' પુસ્તકમાં શાન્તિભાઈએ ગુજરાતના પ્રદેશોની વિવિધ બોલીની સામગ્રી તથા ભાષાઅભ્યાસ રજૂ કર્યા છે. આ અભ્યાસમાં ત્રણ પ્રદેશોની બોલીઓ - કચ્છી, સૌરાષ્ટ્રી તથા ઉત્તર ગુજરાતની બોલીઓ ઉપરાંત વિવિધ આદિવાસી પ્રદેશોની બોલીઓનો - જેમાં ઉ. ગુજરાતના સાબરકાંઠાના, મધ્ય ગુજરાતના વડોદરાના, દ. ગુજરાતના સુરત તથા ડાંગ વિસ્તારનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત તેમણે ઉત્તર ગુજરાત સીમા પરની રાજસ્થાની બોલીની સામગ્રીનો પણ અહીં ૧ વાર્તારૂપે સમાવેશ કર્યો છે. આ વિવિધ બોલીઓની સામગ્રી તેમણે ૩૩ વાર્તાઓ સ્વરૂપે રજૂ કરી છે. કચ્છી બોલીની જ્ઞાતિવાર ભાષક દ્વારા કહેવાયેલી સામગ્રી ૧૨ વાર્તાઓ દ્વારા રજૂ કરી છે, જેમાં રાજગોર બ્રાહ્મણની ૪, જૈન ઓશવાળની ૪, સંઘારી કચ્છીની ૧, ભાટિયા કચ્છીની ૧, જત્ત મુસ્લિમની ૧ અને સીદી કચ્છીની ૧ વાર્તાનો સમાવેશ થાય છે. તો સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ પેટાબોલીઓની સામગ્રી ૧૦ વાર્તાઓ રૂપે રજૂ કરી છે. જેમાં હાલારી બોલીની ૪, ગોહિલવાડી બોલીની ૫ અને ભાલપંથકની ૧ વાર્તાનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્તર ગુજરાતની ત્રણ બોલીઓ - દાંતાઈ બોલીની ૧, થરાદરી બોલીની ૧ તથા વાવેચી બોલીની ૧ - કુલ ૩ વાર્તાઓ આપી છે. તો ગુજરાતના સાત આદિવાસી વિસ્તારોની ભાષાસામગ્રી દરેક બોલીની એક એમ ૭ વાર્તાઓ દ્વારા આપી છે. આ ૩૩ વાર્તાઓ

ઉપરાંત રાજસ્થાનીની સાંચોરી બોલીની ૧ વાર્તા આપી છે.

શારીરિક નાદુરસ્તી સાથે શાન્તિભાઈએ બોલીઅભ્યાસનું મહાઅભિયાન આદરેલું છે, તે સહુ કોઈ જાણે છે. આ પુસ્તક પણ તે મહાઅભિયાનનો જ અંશમાત્ર છે, તે આ વિસ્તારોની યાદી જોતાં ખ્યાલ આવે છે.

તેમણે પોતે જ પ્રસ્તાવનાની શરૂઆતમાં જ નોંધ્યું છે તે અનુસાર આમાંની મોટા ભાગની વાર્તાઓ સંગ્રહ રૂપે અથવા કોઈ સામયિકના લેખ રૂપે પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. આ પુસ્તકની વાર્તાઓ જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે આ વાર્તાઓ ‘ભાષાવિમર્શ’, ‘વિદ્યા’ વગેરે જેવા સામયિકો ઉપરાંત ‘સીદી-કચ્છી વાર્તાઓ’, ‘હાલારી બોલી’, ‘બોલીવિજ્ઞાન : કેટલાક પ્રશ્નો’, ‘હુંડો વાત મોંડીએ’, ‘લવઘણાની વાર્તા : તેના પરિસરમાં’, ‘દક્ષિણ ગુજરાતની કુંકણી વાર્તાઓ’ વગેરે પુસ્તકોમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. પરંતુ પુનઃપ્રકાશિત થયેલી આ સામગ્રીમાં બોલીના ભાષાકીય અભ્યાસની અપેક્ષા સંતોષાઈ નથી.

શાન્તિભાઈએ બોલીઅભ્યાસ માટે નિયત ઢાંચો સ્વીકાર્યો હતો : પૂર્વ ભૂમિકા, કેન્દ્ર પરિચય, ભાષકવિશેષ, ભાષા-બોલી સામગ્રી, ભાષાપૃથક્કરણ – ૧. ધ્વનિતત્ત્વીય ૨. રૂપતત્ત્વીય ૩. શબ્દતત્ત્વીય ૪. વાક્યતત્ત્વીય ૫. સમાજતત્ત્વીય. પરંતુ અહીં બધી સામગ્રીનો આ ઢાંચા અનુસાર અભ્યાસ મળતો નથી.

જે વાર્તા-બોલીસામગ્રીનો અભ્યાસ થયો છે, તે બધી વાર્તાઓને એકસરખી માવજત મળી નથી, તેનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે પહેલાં પ્રકાશિત થઈ ચૂકેલી વાર્તાઓને અહીં એકઠી કરવામાં આવી છે. વાર્તાના કેન્દ્ર વિશેની વિગતો, ભાષક વિશેની વિગતો, વાર્તાનું ગુજરાતીકરણ, વાર્તાનું ભાષાકીય પૃથક્કરણ – પૃથક્કરણમાં સમાવિષ્ટ વિગતો – વગેરેમાં એકસૂત્રતા જળવાયેલી જોવા મળી નથી.

‘અમે બોલીઓ છીએ’ની ૧૮ વાર્તાઓનું ગુજરાતીકરણ મળે છે. બાકીની ૧૫ વાર્તાઓનું ગુજરાતીકરણ નહીં આપવા માટે શાન્તિભાઈએ કોઈ સ્પષ્ટતા કરેલ નથી. શક્યતઃ એના ગુજરાતીકરણની જરૂર ન જણાઈ હોય. પરંતુ બોલીગત વાર્તાઓમાં ગુજરાતીકરણનું મહત્ત્વ તેમણે પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. હાલારી બોલીનો ફકરો આપ્યા બાદ તેમણે નોંધ્યું છે કે ‘આપણામાંથી કેટલા આ ફકરાને સમજશે ? અહીં દષ્ટાંત ભલે માત્ર હાલારીનું લીધું છે પરંતુ સમસ્યા ગુજરાતના બધા જ વાક્ વિસ્તારો (બોલીભેદો)ને લાગુ પડે છે.’

વાર્તાના કેન્દ્ર અંગે ‘બની જે જત’, ‘ત્રત દોન ને મહા પુન’ જેવી વાર્તાઓમાં વિગતે, ઐતિહાસિક માહિતી સાથે નોંધ લીધી છે; તો ‘દેવનારાયણ’, ‘માંદાનો ખાટલો ઘરમાં સે’ના કેન્દ્રનો ઉલ્લેખ માત્ર શીર્ષકમાં જ અપાયો છે. વાર્તા કહેનાર ભાષકની માહિતી સંદર્ભે પણ એકસૂત્રતા જળવાઈ નથી. જત કચ્છી ભાષકની વિગતે માહિતી આપવા ઉપરાંત તેમના ભાષા-સમાજ જૂથની પણ કેટલીક માહિતી અપાઈ છે. થરાદરી, પોશીનાપટ્ટાની ભીલી બોલીના ભાષકો સંદર્ભે જરૂરી વિગતો નોંધી છે. રાઠવી ભીલીના ભાષકનો માત્ર ઉલ્લેખ છે તો દાંતાઈ બોલી, શામળાજી વિસ્તારની ભીલી, તડવી ભીલી

વગેરેના ભાષકનો ઉલ્લેખ પણ કરેલ નથી. શાન્તિવાર બોલીઓમાં જૈન કચ્છી બોલીઓમાં બે વાર્તાઓમાં ભાષકનો ઉલ્લેખ માત્ર છે, બે વાર્તામાં નથી; તો રાજગોર બ્રાહ્મણની ચાર વાર્તાઓમાંથી એકમાં જ ભાષકનો ઉલ્લેખ છે, ત્રણમાં નથી. એક જ ભાષકે ચારેય વાર્તાઓ કહી છે કે કેમ તેવી પણ કોઈ સ્પષ્ટતા કરેલ નથી.

શાન્તિભાઈના બોલીના કાર્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બોલીના અભ્યાસનો છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં તેમના સંશોધનાત્મક અભ્યાસનું સાતત્ય જળવાયેલું જોવા મળતું નથી. તેમની કચ્છી બોલીઓમાં જત કચ્છી અને સીદી કચ્છી સિવાયની વાર્તાઓનું ભાષાપૃથક્કરણ થયું નથી. ઉત્તર ગુજરાતની ત્રણેય બોલીઓ – વાર્તાઓનું તથા આદિવાસી સાતેય બોલીઓ – વાર્તાઓનું ભાષાપૃથક્કરણ છે. પરંતુ ગોહિલવાડીની પાંચમાંથી ત્રણ વાર્તાઓનું પૃથક્કરણ છે, બે વાર્તાનું નથી. હાલારી બોલીમાં ચોથી વાર્તા પછી પૃથક્કરણ અપાયું છે. પરંતુ એ પૃથક્કરણ માત્ર ચોથી વાર્તાનું છે કે ચારેય વાર્તાનું – તેની સ્પષ્ટતા નથી. અને રાજસ્થાની બોલીની તો માત્ર સામગ્રી સિવાય ગુજરાતીકરણ કે ભાષાપૃથક્કરણ – કશું જ નથી.

તેમણે કરેલા ભાષાપૃથક્કરણ પણ ક્યાંક ટૂંકમાં છે, તો ક્યાંક અત્યંત વિગતવાર છે. કુલ ૩૩ વાર્તાઓમાંથી લગભગ ૧૫ વાર્તાઓનું ભાષાપૃથક્કરણ અપાયું નથી. એ સંજોગોમાં એ જે-તે બોલીની અભ્યાસ માટેની કાચી સામગ્રી બની રહે છે અથવા લોકસાહિત્યની કૃતિ.

પુસ્તકના પ્રકાશન સંદર્ભે તેમનો મુખ્ય હેતુ ભાષાપૃથક્કરણનો નહીં હોય, તેવું અનુમાન તેમણે આપેલા આ પૃથક્કરણોને આધારે કરી શકાય તેમ છે. કારણ કે તેમણે આ પૃથક્કરણો પહેલાં જુદા જુદા હેતુસર, જુદા જુદા સંદર્ભોમાં કરેલું હતું. તેથી પૃથક્કરણોમાં પણ સાતત્ય જળવાયેલું નથી. જેમકે,

s કુલ પૃથક્કરણોમાંથી પાંચ પૃથક્કરણમાં ‘ધ્વનિતત્ત્વીય’ પૃથક્કરણમાં સંયુક્ત વ્યંજનો વિશેનું પૃથક્કરણ નથી.

s ‘એક મત આપડી’ જેવી વાર્તાના પૃથક્કરણમાં રૂપતત્ત્વીય વિગતોની ઉદાહરણ વગર માત્ર નોંધ અપાયેલી છે.

s કુલ પૃથક્કરણમાંથી ચાર પૃથક્કરણમાં જ ‘વિભક્તિ’ની નોંધ છે, તેમાં પણ ‘નાં મે કુરો’માં તેનો સમાવેશ ‘ધ્વનિતત્ત્વીય’ પૃથક્કરણમાં કર્યો છે અને ‘ભાડાનો વર’, ‘સાસિ આય’ અને ‘લવઘણાની વાર્તા’માં તેનો સમાવેશ ‘રૂપાતત્ત્વીય’ પૃથક્કરણમાં કર્યો છે.

s ‘વાક્યતત્ત્વીય’ પૃથક્કરણમાં પણ એકસૂત્રતા નથી. ‘ભાડાનો વર’ના પૃથક્કરણમાં બોલચાલ અને લેખનશૈલીના વાક્યભેદની ચર્ચા કરી છે. તો ક્યારેક લેખનશૈલી અને કથનશૈલી વચ્ચેનો ભેદ ચૂકી જવાયો છે. જેમકે, ‘બોનનો ભાઈ’માં ‘વીંટી પડી ગય અન્દર ગાગાયરમાં’માં તેમણે નોંધ્યું છે કે ‘હિયાપદ પછીથી નામપદ પ્રયોજવાની શૈલી આ ભાષા-સ્વરૂપમાં લાક્ષણિક બની રહે છે’ તો ‘લવઘણાની વાર્તા’માં

માત્ર વાક્યની નોંધ જ લીધી છે. તેનું પૃથક્કરણ કરેલ નથી.

૬ ક્યાંક વાક્યતત્ત્વીય પૃથક્કરણની વિગતો યોગ્ય લાગતી નથી. જેમકે, ‘સાસિ આય’માં ‘વ્યાં પાણી પય લીઠું’ માટે નોંધ્યું છે કે ‘સાતમું વાક્ય પી ક્રિયાપદના પ્રેરક પ્રયોગથી જુદું પડે છે. ગુજરાતીમાં ત્યાં પાણી પી લીધું એવું વાક્ય સામાન્ય રચનાનું છે.’ એ જ રીતે ભૂતકાળના પ્રયોગની નોંધ લીધી હોવા છતાં આ બોલીના ભૂતકાળના ‘જ’ પ્રત્યય ધરાવતાં વાક્યોને વિશિષ્ટ પ્રયોગ જણાવ્યા છે.

૬ તેમણે નિશ્ચિત ઢાંચા અનુસાર પૃથક્કરણને અંતે સમાજતત્ત્વીય કે સમાજવૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણની નોંધ લીધી છે. તેમાં પણ ‘બોનનો ભાઈ’ જેવી વાર્તામાં ટૂંકમાં – ‘સંબોધનને આધારે થતું સમાજદર્શન’ની નોંધ લીધી છે તો ‘રવો ગઢવી’ જેવી વાર્તામાં વિગતે નોંધ લીધી છે. તો વળી, ‘ભાડાનો વર’ વાર્તામાં સમાજતત્ત્વીય પૃથક્કરણ નહીં, પરંતુ ‘લોકકથાતત્ત્વીય’ વિગતો નોંધી છે.

૬ સામાન્ય રીતે બોલીના ભાષાકીય અભ્યાસ કરનાર પાસે વ્યાકરણી જ્ઞાનની સજ્જતાની અપેક્ષા રહે છે. અહીં વ્યાકરણી દૃષ્ટિએ કેટલાક વિવરણોમાં તેનો અભાવ લાગે છે. જેમકે, ‘ભાડાનો વર’માં તેઓ નોંધે છે કે ‘આન તો મેણી ગળી લીધી (અનુ : આણે તો મણિ ગળી લીધો) ...આ મેણી કઈ ? નિશ્ચિત છે. આથી ‘મેણી’ ઉદ્દેશ્ય કે કર્તા છે તેને ચોક્કસપણે સૂચવવા (જે મેણી હતી તે) જેવું કર્તાવર્ધક પદ મુકાયું છે.’ – ‘મણિ’ તો કર્મ છે, તેને ‘કર્તા’ ન કહી શકાય, કર્તા તો ‘આણે’ (ત્રી. પુ. એ. વ. નું સર્વનામ પ્રયોજાયું છે) ને કહેવાય. તો ‘રવો ગઢવી’માં વાક્યતત્ત્વીયમાં આપેલાં વાક્યોમાં ‘પાડો મારી અને ઉડવાઈ રયેલા.’ વાક્ય માટે નોંધ્યું છે કે ‘વાક્ય ૧૩-૧૪ જેને ભાવેપ્રયોગ કહે છે તેનાં દૃષ્ટાંતો છે.’ અહીં ‘ઉંઘવું’ એ ક્રિયા જ છે, પરંતુ શાન્તિભાઈ તેને ભાવેપ્રયોગ જણાવે છે, જે યોગ્ય નથી... તો ‘અલ્યા ચ્યોથી આટલા રૂપિયા લાયા’ જેવાં વાક્યો માટે નોંધ્યું છે કે ‘વાક્ય ૧૫-૧૬-૧૭માં ક્રિયાપદ કર્મમેળી હોઈ તે કર્મણિ રચનાનાં દૃષ્ટાંતો પૂરાં પાડે છે’ – આ ‘કર્મમેળી’ એટલે શું ? અને આ વાક્ય સાદી કર્તારિ રચના જ છે, કર્મણિ નહીં.

૬ વળી, તેમણે કચ્છી બોલીભેદોની સામગ્રી જ્ઞાતિ અનુસાર એકઠી કરી છે. આથી જ્ઞાતિ અનુસાર કેવા ભાષાભેદો હોય છે, તે જાણવાની અપેક્ષા જાગે છે. પરંતુ આ વાર્તાઓના ભાષાપૃથક્કરણ થયેલા નથી અને જે થયેલા છે, તેના પૃથક્કરણનો આધાર જ્ઞાતિ નથી. તેથી જાગેલી અપેક્ષા અધૂરી રહે છે.

શાન્તિભાઈએ તેમની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે કે આ સંગ્રહ પાછળનો તેમનો સ્પષ્ટ હેતુ ‘અમુક શાસ્ત્રોના સંદર્ભમાં વાર્તાઓની શાસ્ત્રીય તપાસની ઝાંખી કરાવવી.’ પરંતુ ‘ક્યાં શાસ્ત્રો’ – તેની સ્પષ્ટતા નથી. તેઓ જણાવે છે કે વિભિન્ન પ્રજાઓ વચ્ચેના ગમા-અણગમા, તિરસ્કાર આદિ હોય છે, જે સાચા સંસ્કૃતિચિત્રો દ્વારા દૂર કરી શકાય; આ પ્રકાશન પાછળનો તેમનો મુખ્ય હેતુ આવાં સંસ્કૃતિચિત્ર આપવાનો છે. એટલે કે તેમનો મુખ્ય હેતુ ભાષાપૃથક્કરણનો નથી, લોકસાહિત્યના પરિચયનો છે.

વળી, તેઓ પોતે જ પ્રસ્તાવનામાં જ જણાવે છે કે ‘જુદા જુદા, તેમ છતાં આ મુખ્ય હેતુના પોષક એવા દૃષ્ટિકોણથી આ બધી જ વાર્તાઓની વિગત નોંધતાં બીજું પુસ્તક થાય.’ તો જે વાર્તાઓ એક વાર અન્ય પુસ્તકમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે, તેને એ જ રૂપમાં એ જ રીતે અન્ય નવા પુસ્તકમાં માત્ર એકઠી કરીને મૂકવાનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન શું છે, તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

શાન્તિભાઈ પ્રસ્તાવનામાં એમ પણ નોંધે છે કે ‘આ ભાષાસર્વેક્ષણની ટાઇપ્રત ત્રીસ વર્ષ પડી રહી (કે સડી રહી ?) !’માં તેમની વેદના દેખાઈ આવે છે. પણ એક પ્રશ્ન પણ ઊભો કરી આપે છે કે તેમણે કચ્છી, ઉત્તર ગુજરાતી કે આદિવાસી વિસ્તારોની વિવિધ બોલીઓ પર કામ કર્યું હતું, પ્રત પણ તેમની પાસે જ હતી, તો એ પરિસ્થિતિમાં વાર્તાઓના ભાષાપૃથક્કરણના તુલનાત્મક અભ્યાસને આધારે કેટલીક સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ તારવી શકાઈ હોત અને એવો કોઈ તુલનાત્મક અભ્યાસ કે તેનાં તારણો આ પુસ્તકમાં અપાયાં હોત તો આ પુસ્તકની સામગ્રી માત્ર પુનઃ પ્રકાશન ન બની રહેત.

પ્રસ્તાવનામાંથી પસાર થતાં એક તકલીફ એ પડી કે શાન્તિભાઈએ પોતાના આ બોલી વિશેના અભ્યાસનો આરંભ કચ્છીથી શા માટે કર્યો, તે તેમને યાદ નથી, તેમને તે કચ્છ સાથેનો ઋણાનુબંધ લાગ્યો છે. જ્યારે ‘હુંડો વાત મોંડીએ’માં તેમણે આ માટે તેમના ગુરુ ડૉ. પ્રબોધ પંડિતની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનની નોંધ લીધી છે. પોતે જે ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવા માટે જાણીતા થયા છે, તે ક્ષેત્ર માટે ઘડનાર ગુરુને ભૂલી શકાય ?

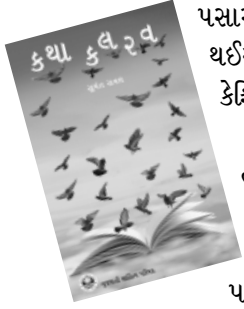
જે કોઈએ તેમનાં અન્ય પુસ્તકો કે સામયિકોના લેખ ન વાંચ્યા હોય તેમને આ પુસ્તક એકસાથે અનેક બોલીઓની સામગ્રી પૂરી પાડે છે, પુનઃ પ્રકાશિત સામગ્રી વળી આ દિશામાં કામ કરનારને પ્રેરણા પૂરી પાડે તેમ છે. તેમાંય તેમણે જ નોંધ્યું છે તેમ ‘ભાડાનો વર’ આ પ્રકારના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ નમૂનો છે તેમાં ભેમત નથી, પરંતુ આમાં કોઈ નવાં સંશોધન ઉમેરાયાં નથી. કોઈ તુલનાત્મક અભ્યાસ નથી, પુનઃ પ્રકાશન હોવા છતાં વ્યાકરણી વિભાવનાઓની કેટલીક અસ્પષ્ટતાઓ દૂર થઈ નથી; તે ઉપરાંત સંસ્કૃતિચિત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ વગેરે જોતાં, બોલીવિદ્ શાન્તિભાઈ કરતાં લોકસાહિત્યકાર શાન્તિભાઈને આ બોલીસામગ્રીના સંશોધક-સંપાદક કહી શકાય.

કથાઓનો સશક્ત કલરવ | રમેશ આચાર્ય

[‘કથા-કલરવ’ (વાર્તાસંગ્રહ) : લે. સુમંત રાવલ, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૯, પ્ર. આ. ૨૦૦૯, પૃ. ૧૬૧+૧૦, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

શ્રી સુમંત રાવલ જાણીતા વાર્તાકાર છે. તેમના ૬ (છ) વાર્તાસંગ્રહો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. ‘કથા-કલરવ’ તેમનો સાતમો વાર્તાસંગ્રહ છે. તેમની સાહિત્ય-યાત્રાના આ તબક્કે તેમની વાર્તાઓમાંથી પસાર થવું રસપ્રદ થઈ પડશે.

‘કથા-કલરવ’માં કુલ ૧૮ (અઠાર) વાર્તાઓ સ્થાન પામી છે. એ વાર્તાઓમાંથી

પસાર થતાં પહેલાં લેખકે લખેલી પ્રસ્તાવના ‘વાર્તાવતરણ’માંથી પસાર થઈએ તો જણાશે કે લેખકે લખેલી પ્રસ્તાવના તેમની વાર્તાકાર તરીકેની કેફિયત જ છે.

લેખકની વાર્તાકાર તરીકેની કેફિયતને તેમની વાર્તાઓ સાથે મૂકી તપાસતાં જણાશે કે લેખક તેમની વાર્તાની માંડણી કોઈ ઘટના પર કરે છે. અને આ માંડણી પણ આછીપાતળી ઘટના પર નહિ, પણ સમગ્ર વાર્તામાં છવાઈ જતી સશક્ત અને સબળ ઘટના પર કરે છે. પહેલી વાર્તા જ જુઓ. ‘એકડો’ વાર્તામાં એક વરસ પહેલાં વિધવા થયેલી

સ્ત્રી ગોમતી અને તેનાં ત્રણ બહેરાં-મૂંગાં બાળકો – શિવો, દેવો અને ગીતાની કથા છે. શિવો અને દેવો ભીખ માગે છે, શિવો રેલવે અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામે છે, દેવો આ કરુણ ઘટનામાંથી બેઠો થઈ ફરી ગળામાં લખાણ સાથેની પાટી ભરાવી ભીખ માગવા તૈયાર થાય છે. ગોમતી પાટીમાંનું જૂનું લખાણ ભૂંસી નાખે છે અને તેમાં મોટો એકડો દોરી દેવાને તે ઘૂંટતા શીખવે છે. આમ, તેને ભણાવવાની શરૂઆત કરે છે. ‘એકડો’ વાર્તા એક વિધવા નારીની સંઘર્ષ-કથા છે.

આ વાર્તાની ગોમતીની સાથે સંગ્રહની વાર્તા ‘ઘંધો’ અને ‘સમય’નાં સ્ત્રીપાત્રો ‘સુરભિ’ અને ‘રંજના’ને મૂકી તપાસવા જેવાં છે. ગોમતી નાના ગામની, ઓછું ભણેલી અને ગરીબ સ્ત્રી છે, જ્યારે ‘સુરભિ’ અને ‘રંજના’ સુશિક્ષિત અને સુખી છે. ‘ગોમતી’ તેના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવા માટે, નિર્વાહ કરવા માટે બહેરાં-મૂંગા બે પુત્રો પાસે ભીખ મંગાવે છે અને છેલ્લે પોતે ભીખ માંગવા માટે તૈયાર થાય છે, જ્યારે ‘સુરભિ’ અને ‘રંજના’ તેમના પતિને કે પોતાને થોડો લાભ મળે તે માટે તેમના શિયળનો સોદો કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. આમ ‘સુરભિ’ અને ‘રંજના’ની પડખે ‘ગોમતી’નું પાત્ર મૂકતાં તેની ઊંચાઈ જણાઈ આવે છે.

‘વાછૂટ’ આ સંગ્રહની એક સશક્ત વાર્તા છે. વાર્તામાં સરકારી સસ્તા અનાજની દુકાન ચલાવતા જગા શેઠનું પાત્ર-નિરૂપણ લેખકે સક્ષમતાથી અને સશક્ત રીતે કર્યું છે. શેઠ ગરીબોને મળવાપાત્ર અનાજ તેમને પૂરું આપતા નથી અને સંઘરે છે. શેઠના કુકર્મના ફળ રૂપે તેમનો પુત્ર કિશોર, જે વખારમાં શેઠ ધંધામાં અનીતિ કરી વધારેલો માલ સંઘરતા હતા એ જ વખારમાં, તેના ભાઈબંધો સાથે જુગાર રમતાં પકડાય છે. અહીં તેમના ઘેર શેઠ પેટની પીડામાંથી વાછૂટ થતાં છુટકારો મેળવે છે. શેઠાણી કહે છે : “અરેરે... તમે તો કેવા છો... આખું ઘર ગંધવી માર્યું...!” શેઠાણીના સૂચક ઉદ્ગારો સાથે અહીં વાર્તા પૂરી થાય છે.

આવી જ બીજી સશક્ત વાર્તા ‘ગુલાબ’ છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ આ પ્રમાણે છે : વિશુભા, તેમનાં પત્ની રતનબા, વિશુભાની રખાત ગુલાબ, પૂંછ પટપટાવતી અને જીભ લપકાવતી કૂતરી, વિશુભાનાં ત્રણ સંતાનો – ભનુ, પરવીણ અને જીલુ. આટલાં મુખ્ય પાત્રો આસપાસ વાર્તા આકાર લે છે અને આપણા મનનો કબજો લઈ લે છે. ધોળકી

કૂતરી વાર્તાના અંતમાં વાર્તાના અનિવાર્ય પાત્ર તરીકે ઊભરી આવે છે તેની નોંધ લેવી રહી.

સંગ્રહની ‘કોઠો’ વાર્તા ‘ટેકરીની ધાર પર વાહના ખોચડાં ગીધે ચૂંધી નાખેલા મડદા જેમ પડ્યાં હતાં.’ જેવા આકર્ષક અને અર્થપૂર્ણ વર્ણનથી આગળ વધે છે. આ વાર્તા સંગ્રહની તો શ્રેષ્ઠ વાર્તા છે જ, પણ ગુજરાતી સાહિત્યની કેટલીક યાદગાર વાર્તાઓની યાદી કરીએ તો તેમાં પણ સ્થાન પામે તેવી સશક્ત વાર્તા છે. મનજી કણબીની ગાય ખટારાની હડફેટે આવી જાય છે અને મરી જાય છે. વાહનાં હંધાય ગાયનું જેટલું અને જે કાંઈ માંસ ભાગમાં આવે તે મેળવવા ભેગા થઈ જાય છે. મરેલી ગાયને વાર્તાનો નાયક ચીરે છે. તેના કોઠામાંથી ગોમટ (ગોરોચન) નીકળે છે. પણ તે તેના બીમાર બાપને દવા તરીકે આપવાને બદલે તેની અશક્ત મંગેતર જવલી માટે રાખે છે. અહીં માનવમનનો કોઠો જાણવો, સમજવો અને ભેદવો કેટલો દુષ્કર છે તે અસરકારક રીતે સિદ્ધ થાય છે. ‘કોઠો’ની સાથે સંગ્રહની વાર્તા ‘મડદાં બાળનારો’ મૂકી તપાસવા જેવી છે. જગાનો બાપ સ્મશાનમાં મડદાં બાળવાનું કામ કરે છે. જગાને તે ગમતું નથી, પણ નિયતિ જ જગાને મડદાં બાળનાર તરીકે ગોઠવે છે. આ બંને વાર્તાનું વાતાવરણ જમાવવા માટે જરૂરી માહિતી લેખકે ધગશ અને મહેનતથી મેળવી હશે અને પછી વાર્તાઓમાં તેનો સમુચિત ઉપયોગ કર્યો હશે તે જણાઈ આવે છે.

શ્રી સુમંત રાવલ તેમની વાર્તાઓની માંડણી ઘણી વાર પ્રતીક પર કરતા હોય છે. તેઓ રોજબરોજના જીવનમાંથી પ્રતીક શોધી કાઢે છે અને તેને વાર્તાના કથાવસ્તુના સંદર્ભમાં એવી સબળ રીતે નીરૂપે છે કે વાર્તાની ગુણવત્તા વધી જાય છે. અને આપણને એક સફળ વાર્તા સાંપડે છે. સંગ્રહની ‘ચેપ’, ‘રાવણ’, ‘સજીવ’, ‘કરો’, ‘પેસી-આંખો’ વગેરે આવી પ્રતીક પર ઊભેલી કે તેનો ટેકો લેતી વાર્તાઓ છે. ‘વાવ’ પણ આવી જ પ્રતીક પર ઊભેલી વાર્તા છે. તે અતીતરાગની કથા છે. વાર્તાના નાયક જગતબાબુ પોતાના પરિવાર સાથે પોતાના વતનને ગામ જાય છે. ત્યાં તેમની વિદ્યાર્થી-અવસ્થાનાં સંસ્મરણો સાથે સંકળાયેલી વાવની શોધ આદરે છે. અંતે વાવ મળે છે... જગતબાબુનો પરિવાર કપડાં સંકોરતો રસ્તો ચડે છે. ત્યાં વાર્તા પૂરી થાય છે. લેખકે વાવના પ્રતીકને ખૂબ જ સખત રીતે પ્રયોજ્યું છે. સંગ્રહની ‘અંશ’, ‘સમય’, ‘એવોર્ડ’, ‘ડબ્બા’ અને ઘંટી સુખપાઠ્ય વાર્તાઓ છે. તેમાંની ‘ડબ્બો’ વાર્તા સત્યઘટના આધારિત વાર્તા છે તેની નોંધ લેવી રહી. ગુજરાતના ૨૦૦૨ના જાણીતા ગોધરાકાંડ પર આ વાર્તા ઊભી છે. ગાડીના જે ડબ્બામાં કેટલાય લોકો ભૂંજાઈ મર્યા હતાં, જે ડબ્બા જોવા માટે મુલાકાતીઓ આવતા હતાં તે ગોધરા સ્ટેશન ઉપરના ડબ્બા પાસે વાર્તાનાયક અને તેનાં સંતાનો કુલકી અને સેન્ડવીચ વેચે છે. આમ, સળગી ગયેલા માણસોની દુઃખદ યાદ અપાવતા ડબ્બા એક પરિવારની આવકનું સાધન બની જાય છે.

‘કથા-કલરવ’ના લેખક પાસે તેમની પોતીકી ભાષાશૈલી છે. તેમની વાર્તાઓનું કથાવસ્તુ મધ્યમવર્ગના લોકોના જિવાતા જીવનમાંથી આવે છે. કથાવસ્તુ અને પાત્રને

અનુરૂપ ભાષા તેઓ સક્ષમ રીતે પ્રયોજી શકે છે, પણ કેટલીક જગ્યાએ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકાય તેમ હોય ત્યાં તેઓ હિન્દી શબ્દોના પ્રયોગ કરે છે. તેની અનિવાર્યતા જણાતી નથી. સંગ્રહની વાર્તાઓ ‘અંશ’, ‘સમય’ અને ‘એવોર્ડ’ સારી વાર્તાઓ છે, સરસ રીતે કહેવાઈ છે; પણ તેના પ્રસ્તારને કારણે તેનું પોત નબળું પડે છે. કાવ્યની જેમ ટૂંકી વાર્તામાં પણ લેખકે શબ્દ જોખીજોખીને વાપરવો જોઈએ, તે વેડફાવો ન જોઈએ. છતાં કહેવું જોઈએ કે કથાવસ્તુ, પ્રસંગનિરૂપણ, વાતાવરણ, ભાષા, પાત્રનિરૂપણ – એમ ટૂંકી વાર્તાનાં ઘટકતત્ત્વો એકસરખી કુશળતાથી શ્રી સુમંત રાવલ નિભાવે છે. એટલે તો ‘કથા-કલરવ’ની વાર્તાઓ ભાવકના મનમાં મીઠી કલરવ કરતી સશક્ત વાર્તાઓ તરીકેની છાપ મૂકી જાય છે.

r

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

ઉમાશંકર જોશી સ્મૃતિસંધ્યા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ‘શારદા સાહિત્યગોષ્ઠી’ અને પ્રકાશક એન. એમ. ઠક્કરના સંયુક્ત આયોજનમાં પાંચમી માર્ચે પાટકર સભાગૃહ – મુંબઈમાં ‘ઉમાશંકર જોશી સ્મૃતિસંધ્યા’ કાર્યક્રમની રજૂઆત થઈ હતી. આરંભમાં વર્ષા અડાલજા, ઉદયન ઠક્કર, શોભિત દેસાઈ અને જાહોની શાહે ઉમાશંકર જોશીની કવિતાઓનું પઠન કર્યું હતું. ત્યારબાદ જવાહર બક્ષીએ નરસિંહ મહેતાનાં જીવન-કવન પર રસપ્રદ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. અંતમાં ગુજરાત રાજ્ય સંગીત-નાટક અકાદમીના સહયોગથી ભીમ વાકાણીના દિગ્દર્શનમાં ઉમાશંકર જોશીના નાટક ‘હળવા કર્મનો હું નરસૈયો’ની સંગીતમય રજૂઆત થઈ હતી. શ્રોતાઓથી છલોછલ સભાગૃહે આખા કાર્યક્રમને માણ્યો હતો.

– વર્ષા અડાલજા

શતાબ્દીવંદના : કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી અને ભોગીલાલ ગાંધી

ગુજરાતી ભાષાના વરિષ્ઠ સર્જકો શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી અને શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીના શતાબ્દીવર્ષ નિમિત્તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા તા. ૧૩ માર્ચ, ૨૦૧૧ને રવિવારના રોજ ‘શતાબ્દીવંદના’ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. સમગ્ર કાર્યક્રમ બે બેઠકમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યો હતો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટીશ્રી રઘુવીર ચૌધરીના અધ્યક્ષસ્થાને શરૂ થયેલી પ્રથમ બેઠકમાં શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીના સર્જનકાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું હતું. રઘુવીર ચૌધરીએ અધ્યક્ષસ્થાનેથી બેઠકની ભૂમિકારૂપ વ્યાખ્યાનમાં શ્રીધરાણીના સર્જનકર્મનો પરિચય આપ્યો હતો. પરિષદના પ્રકાશનતંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે શ્રીધરાણીના ‘કોડિયાં’ અને ‘પુનરપિ’ કાવ્યસંગ્રહનાં ‘ઘર જાત્રા’, ‘ઝંડાનું ગીત’, ‘કંગાલને’, ‘મોહનપગલાં’ વગેરે કાવ્યોનો આસ્વાદ કરાવી શ્રીધરાણીના કવિવ્યક્તિત્વનો પરિચય આપ્યો હતો. તો, મહેન્દ્રસિંહ પરમારે શ્રીધરાણીના ‘મોરનાં ઈંડાં’, ‘પદ્મિની’, ‘વડલો’, ‘ઝબક જ્યોત’ વગેરે નાટકોનું પુનઃમૂલ્યાંકન કર્યું હતું. પ્રસિદ્ધ પત્રકાર વિષ્ણુ પંડ્યાએ શ્રીધરાણીનાં બે અંગ્રેજી પુસ્તકો ‘વોર વિધાઉટ વાયોલન્સ’ અને ‘માય ઈન્ડિયા માય અમેરિકા’માં આલેખાયેલાં શ્રીધરાણીના ભારત અને અમેરિકા વિશેના વિચારો અને સત્યાગ્રહ વિશેના શ્રીધરાણીના આગવા દર્શનનો પરિચય આપ્યો હતો. શ્રીધરાણીએ વિશ્વના રાજકીય ચિંતકોનું તટસ્થ મૂલ્યાંકન પણ કર્યું છે. વરિષ્ઠ પત્રકાર પ્રકાશ ન. શાહના અધ્યક્ષસ્થાને શરૂ થયેલી બીજી બેઠકમાં શ્રી ભોગીલાલ

ગાંધીના બહુપરિમાણી વ્યક્તિત્વનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રકાશ ન. શાહે અધ્યક્ષસ્થાનેથી આવેલા વ્યાખ્યાનમાં શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીના વ્યક્તિત્વનો પોતાનાં અંગત સંસ્મરણો દ્વારા સમગ્રતયા પરિચય કરાવ્યો હતો. હરિકૃષ્ણ પાઠકે ભોગીલાલ ગાંધીની કવિતાનો આસ્વાદ કરાવીને ભોગીલાલ ગાંધીના સર્જકવ્યક્તિત્વનો પરિચય આપ્યો હતો. દિનેશ શુક્લએ ભોગીલાલ ગાંધીના સામ્યવાદ અને ગાંધીવિચાર અંગેના વિચારો રજૂ કરીને ભોગીલાલ ગાંધીનો એક ચિંતક તરીકે પરિચય કરાવ્યો હતો. 'વિશ્વમાનવ' સામયિકની પ્રવૃત્તિ અને ભોગીલાલ ગાંધીના અનુવાદકાર્ય વિશે યોગેશ જોષીએ પરિચય કરાવ્યો હતો. પ્રકાશ ન. શાહ, યોગેશ જોષી, રાજેન્દ્ર પટેલ વગેરેએ ભોગીલાલ ગાંધી સાથેનાં સહવાસનાં પોતાના સંસ્મરણો અહીં રજૂ કર્યાં હતાં. જેથી ભોગીલાલ ગાંધીના વ્યક્તિત્વને મંચ પર જીવંત નિહાળતા હોય તેવો અનુભવ શ્રોતાગણને થયો હતો. આ સમગ્ર કાર્યક્રમમાં ભોળાભાઈ પટેલ, સતીશ વ્યાસ, હર્ષદ ત્રિવેદી, રમેશ ર. દવે, ભારતી દવે, અનિલા દલાલ વગેરે તેમજ અન્ય સાહિત્યરસિકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આ કાર્યક્રમની પ્રથમ બેઠકનું સંચાલન પારુલ દેસાઈએ તથા બીજી બેઠકનું સંચાલન રાજેન્દ્ર પટેલે કર્યું હતું. કાર્યક્રમના સમાપન પ્રસંગે મોહન પરમારે આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો.

– ભરત સાધુ

લેખિકા બહેનોએ સ્વરચિત કૃતિઓનું પઠન કર્યું

એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ અંતર્ગત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે લેખિકા બહેનો દર મહિનાના પ્રથમ મંગળવારે મળે છે. તા. ૧-૩-૨૦૧૧ના રોજ પરિષદ ખાતે લેખિકાઓ અને લેખન-વાંચનમાં રસ ધરાવતી બહેનોની ગોષ્ઠિ યોજાઈ હતી. બેઠકના પ્રારંભે પરિષદ વતી પારુલ દેસાઈ અને પ્રોત્સાહન નિધિ વતીથી પ્રજ્ઞા પટેલે ઉપસ્થિત બહેનોને આવકારી હતી. આ બેઠકમાં પંદરેક બહેનો ઉપસ્થિત રહી હતી. સ્વરચિત કૃતિપઠનના આ કાર્યક્રમમાં ડૉ. અલકા શાહ, દિપાલી રાણા, જિજ્ઞા મહેતા, માલિની શાસ્ત્રી, પ્રજ્ઞા પટેલે કાવ્યપઠન કર્યું હતું. ચંદ્રાબહેન શ્રીમાળી, ઉર્વશી મહેતા, દીના પંડ્યા, પારુલ દેસાઈએ વાર્તા વાંચી હતી, જ્યારે લતા હીરાણીએ પત્ર અને નિરંજના ત્રિવેદીએ પ્રસંગવાર્તાનું વાંચન કર્યું હતું. કૃતિપઠન પછી રસાસ્વાદ-પ્રશ્નોત્તરીના કાર્યક્રમમાં પણ લેખિકા બહેનો જોડાઈ હતી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં યોજાતા આ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહેવા લેખન-વાંચનમાં રસ ધરાવતી સહુ બહેનોને હાર્દિક નિમંત્રણ છે.

– પ્રજ્ઞા પટેલ

ગોધરા સબજેલમાં કવિસંમેલન તથા પુસ્તક-અર્પણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે વાંચે ગુજરાત અભિયાનના ભાગ રૂપે ગોધરાની સબજેલમાં કવિસંમેલન યોજ્યું હતું. તેમાં કવિશ્રી વિનોદ ગાંધીના સંચાલનમાં સર્વ કવિશ્રીઓ દત્તાત્રય ભટ્ટ, ડૉ. દિવાકર ગૌડ, પ્રો. મહેશ પટેલ, પ્રો. ત્રિલોક મહેતા, પ્રો.

શ્યામસુંદર ઠાકોર, શ્રીમતી પૂર્ણિમાબહેન ભટ્ટ તથા સબજેલના શ્રી દિલીપ ખાંટ અને શ્રી ચિંતન ચરાડવાએ કાવ્યપાઠ કર્યો હતો. ૧૫૦થી વધુ કેદીઓએ કાવ્યાસ્વાદ માણ્યો હતો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૫૦૦ પુસ્તકો જેલ પુસ્તકાલય માટે ભેટ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

– વિનોદ ગાંધી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મુલાકાત

શ્રીમતી એ. પી. પટેલ આર્ટ્સ અને શ્રી એન. પી. પટેલ કોમર્સ કોલેજના ગુજરાતી વિભાગે શૈક્ષણિક ટૂરનાં સ્થળ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પસંદગી કરી હતી. તા. ૧૨-૧-૧૧ના રોજ ૭૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે અમે પરિષદ આવી પહોંચ્યાં. પારુલબહેને અમને આવકાર્યાં અને ઇતુભાઈએ પરિષદનાં ગોવર્ધનસ્મૃતિ મંદિર, રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, મેઘાણી પ્રાંગણ, બુધસભા જ્યાં બેસે છે તે ખંડ, થિયેટર વગેરે બતાવ્યાં. ત્યારબાદ ૭૦ હજાર પુસ્તકોવાળા ચી. મ. ગ્રંથાલયમાં પ્રવેશ્યા. ગ્રંથાલયના ગ્રંથપાલ ગંગારામભાઈએ અમને સૌને લાઈબ્રેરી અંગે માહિતી આપી. ઉપરાંત મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર શ્રી રાજેન્દ્ર શાહને 'સંગમાં રાજી રાજી' કાવ્યનું પઠન કરતા જોઈ સૌ અભિભૂત થયા. ફિલ્મ પૂરી થયા બાદ પરિષદના પ્રકાશનમંત્રી પ્રફુલ્લભાઈ રાવલે પરિષદનો સુંદર પરિચય આપી પોતાની સર્જક કેન્દ્રિયત લઘુકથા અને નિબંધ રજૂ કરીને રસપૂર્વક આપી. તથા મહામંત્રીશ્રી રાજેન્દ્રભાઈ પટેલે પણ જ્ઞાન-વિકાસ અને માતૃભાષાને સાચવવાની વાત કરી. કાર્યક્રમને અંતે ડૉ. રમીલા ભટ્ટે આભારવિધિ કરી હતી.

– રમીલા ભટ્ટ

શ્રી જનક ત્રિવેદી વ્યાખ્યાન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાલય, સણોસરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે વાર્તાકાર જનક ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૨૦-૧-૨૦૧૧ના રોજ શ્રી માય ડિયર જયુએ 'ટૂંકી વાર્તામાં બોલીપ્રયોગ' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે સદ્. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળામાં તા. ૧૫-૩-૨૦૧૧ના રોજ ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ 'કોર્સિબ્સ્કીની ભાષા-વિભાવના અને રસવિચાર' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાનમાં તેમણે કોર્સિબ્સ્કીની ભાષા અંગેની વિભાવનાની ચર્ચા કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યમીમાંસાના રસવિચાર સાથે તેની કઈ રીતે તુલના કરી શકાય તે ઉદાહરણો સાથે સમજાવ્યું હતું. અજય રાવલ, સુમન શાહ, હર્ષદ ત્રિવેદી વગેરેએ પ્રશ્નો-પૂરક માહિતી દ્વારા ચર્ચાને રસપ્રદ બનાવી હતી.

‘ઘરે બાહિરે’ નવલકથા વિશે વ્યાખ્યાન

સેપ્ટ યુનિવર્સિટી અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘પરસ્પર’ (અ ફોરમ ફોર રસીકાઝ) અંતર્ગત તા. ૨૫-૨-૨૦૧૧ના રોજ શ્રી અનિલા દલાલે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની જાણીતી નવલકથા ‘ઘરે બાહિરે’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ કાર્યક્રમમાં ભાવકોની સક્રિય ઉપસ્થિતિને કારણે વાર્તાલાપ રસપ્રદ બન્યો હતો.

પાક્ષિકી અંતર્ગત દક્ષાબહેન પટેલનું વાર્તાપઠન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત તા. ૩-૩-૨૦૧૧ના રોજ શ્રી દક્ષાબહેન પટેલે ઉડિયા વાર્તાકાર પારમિતા શતપથીની વાર્તાના હિન્દી રૂપાંતરમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ ‘પાપ’નું પઠન કર્યું હતું. વાર્તાની અંદર કહોર વાસ્તવનું નિરૂપણ હૃદયસ્પર્શી બની રહ્યું હતું. ગુજરાતી વાર્તામાં આ પ્રકારનું નિરૂપણ થવું જોઈએ એવી અપેક્ષા બધાંએ વ્યક્ત કરી હતી.

નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ક. લા. સ્વા. મંદિર હસ્તક શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પરામર્શન કરી પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે નવોદિત લેખકો/લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. હસ્તપ્રત ૩૦-૬-૨૦૧૧ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું : પ્રકાશનમંત્રીશ્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ શોધનવર્ધન યોજના માટે મળેલ દાન

ક્રમ નામ	ગામ	રકમ
(૧) બાબા સચ્ચિદાનંદ સેવા ટ્રસ્ટ : હ. શ્રી અરવિંદ ટી. મહેતા સુરત		૫૧૦૦૦/-
(૨) અરવિંદ ટી. મહેતા	સુરત	૫૧૦૦૦/-
(૩) ધી સર્વોદય સહકારી બેંક લિ.	સુરત	૧૫૦૦૦/-
(૪) શ્રીમતી કલાબા અંબાલાલ યુનીલાલ ટ્રસ્ટ	સુરત	૫૦૦૦/-
(૫) શેઠ પ્રેમચંદ ઈશ્વરલાલ પબ્લિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	સુરત	૫૧૦૦૦/-

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર માટે મળેલ દાન

(૧) વિદ્યાગુરુ શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર સાંસ્કૃતિક પ્રતિષ્ઠાન અમદાવાદ		૫૦,૦૦૦/-
(૨) રમેશભાઈ દેસાઈ	વલસાડ	૧૧૦૦૦/-
(૩) દિવ્ય ભાસ્કર યુનિટ ડીબી કોર્પોરેશન	અમદાવાદ	૧૫૦૦૦/-

સ્થાયી ફંડ માટે મળેલ દાન

(૧) સુકુમાર એમ. પરીખ અમદાવાદ ૧૦,૦૦૦/-

પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન

(૧) નટુભાઈ વાળંદ સુર્ણવખુદે, જિ. ભરૂચ ૧૦૦૦/-
(૨) રશ્મિકાન્ત શાહ અમદાવાદ ૧૦૦૦/-

પરિષદ-વ્યાખ્યાનમાળાઓ

● ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાલય, સણોસરાના સંયુક્ત ઉપક્રમે વાર્તાકાર જનક ત્રિવેદી વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૨૯-૧-૨૦૧૧ના રોજ શ્રી માય ડિયર જયુએ ‘ટૂંકીવાર્તામાં બોલીપ્રયોગ’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેમજ શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમારે વાર્તાપઠન કર્યું હતું.

● ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા શિશુવિહાર, ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે સદ્. યશવન્ત પંડ્યા સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૯-૨-૨૦૧૧ના રોજ ‘રેડિયોનાટક : એક કલાસ્વરૂપ’ વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

● ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે ઉશનસૂ વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત તા. ૧-૩-૨૦૧૧ના રોજ શ્રી રવીન્દ્ર પારેખે ‘ઉશનસૂનાં સોનેટ’ વિશે શ્રીમતી જે. પી. શ્રોફ આર્ટ્સ કોલેજ, વલસાડ ખાતે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

● ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંયોજિત ભક્તિપ્રસાદ મો. ત્રિવેદી (પત્રકારત્વ) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૮-૩-૨૦૧૧ના રોજ શ્રી હરિ દેસાઈએ ‘મહાત્મા ગાંધીથી સાંપ્રતકાલીન સાહિત્યિક પત્રકારત્વ’ વિષય પર કુલપતિ શ્રી ડૉ. કમલેશભાઈ જોષીપુરાની અધ્યક્ષતામાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ ખાતે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

● ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંયોજિત વ્રજલાલ દવે (શૈક્ષણિક) વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત તા. ૮-૩-૨૦૧૧ના રોજ ડૉ. અનિલ અંબાસણાએ ‘તમે, તમે કેમ બન્યા ?’ વિષય પર વ્યક્તિત્વવિકાસને અનુલક્ષીને કમ્પ્યુટર સાયન્સ ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી ખાતે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

r

ઉમાશંકર જોશીની વેબ-સાઇટ

ઉમાશંકર જોશીના આ જન્મશતાબ્દી વર્ષ દરમિયાન ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ તરફથી એમની એક વેબ-સાઇટ તૈયાર કરવામાં આવી રહી છે. આ સાઇટ સર્જક ઉમાશંકર જોશી વિશેની અધિકૃત માહિતીનો મુખ્ય સ્ત્રોત બની રહેશે. www.umashankarjoshi.in નામની આ વેબસાઇટના મુખ્ય સંપાદક સ્વાતિ જોશી રહેશે તથા તેની ડિઝાઇન તેમજ ટેકનિકલ સંચાલનની જવાબદારી અપૂર્વ આશર સંભાળશે.

આ સાઇટ પર બધી જ માહિતી ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી એમ બે ભાષામાં ઉપલબ્ધ રહેશે. અહીં લેખકના જીવન અને સર્જનને શબ્દ, ચિત્ર, ધ્વનિ તથા વિડિયો જેવાં વિવિધ માધ્યમોથી રજૂ કરવામાં આવશે. ઉમાશંકર જોશીના લખાણો અને વિચારો, જીવનક્રમ, તેમને મળેલાં સન્માનો, તેમનાં પુસ્તકોની યાદી, મુખપૃષ્ઠો, અલભ્ય ફોટોગ્રાફ્સ, હસ્તાક્ષર, તેમના પોતાના અવાજમાં કાવ્યપઠન, ઇન્ટરવ્યૂ વિડિયો એમ વિવિધ માહિતી તબક્કાવાર વાર મૂકવામાં આવશે.

લેખકે લગભગ ચાર દાયકાઓ (૧૯૪૭-૧૯૮૪) સુધી ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિકનું સંપાદન કર્યું. તેના ૩૮ વર્ષોના ૪૦૦થી વધુ અંકો અને ૧૭,૦૦૦થી વધુ પાનાંઓમાં છપાયેલી વિવિધ સાહિત્ય અને સમાજલક્ષી સામગ્રીએ કંઈ-કેટલાયે ગુજરાતીઓના જીવનઘડતરમાં ફાળો આપ્યો છે. ‘સંસ્કૃતિ’નો પ્રત્યેક અંક digitize કરીને એકાધિક સૂચિઓ સાથે આ સાઇટ ઉપર ઉપલબ્ધ કરવામાં આવશે.

ઇન્ટરનેટ પરના પ્રકાશનનો સૌથી મોટો ફાયદો એ છે કે તેમાં તબક્કાવાર વૃદ્ધિ થઈ શકે છે અને માહિતી કે પૃષ્ઠસંખ્યાની કોઈ મર્યાદા હોતી નથી. તા. ૧૬ માર્ચ ૨૦૧૧થી શરૂ થનારી આ વેબસાઇટ પર પહેલા તબક્કામાં પ્રત્યેક વિભાગમાં પ્રાથમિક માહિતી, ૧૦૦થી વધુ તસવીરો, લેખકના અવાજ તથા હસ્તાક્ષરમાં તેમના સર્જન અને વિચારના નમૂના, ‘સંસ્કૃતિ’ના પહેલા વર્ષના બધાં અંક વગેરે પ્રગટ થશે.

આ શતાબ્દીવર્ષ દરમિયાન નિયમિત રીતે update થતી રહીને આ વેબ-સાઇટ ઉમાશંકર જોશી વિશેની માહિતીનો અખૂટ ખજાનો બની રહેશે. ક્રમશઃ દરેક વિભાગની માહિતીને બીજા વિભાગની માહિતી સાથે સાંકળવામાં પણ આવશે. જેમ કે, ગ્રાન્ડ કેન્યન નિહાળતાં સ્ફુરેલી કવિતા અને પાળી પર બેસીને એ કવિતા લખતા કવિનો ફોટોગ્રાફ એકબીજાની સાથે સાંકળવામાં આવશે. કવિના હસ્તાક્ષરમાં લખેલો પહેલો કાચો મુસદ્દો (rough draft) અને તેનું મુદ્રિત લખાણ અંતિમ સ્વરૂપે (final version) સરખાવવા મળશે. પોતાનાં લખાણોમાં પ્રવાસને શિક્ષણ સાથે સરખાવતા કવિના વિચારોની સામે જ કુટુંબ સાથે પ્રવાસ માણતા તેમના ફોટોગ્રાફ્સ પણ જોવા મળશે.

‘સંસ્કૃતિ’ના અંકો, દરેક મહિને એક દાયકો ઉમેરતાં જતાં એપ્રિલ ૨૦૧૧થી શરૂ કરી ૨૧ જુલાઈ ૨૦૧૧ – કવિના સોમા જન્મદિવસ – સુધી સંપૂર્ણપણે ઉપલબ્ધ થઈ જશે. દરેક પાનાનાં high-resolution scanning-ને કારણે લખાણ ગમે તેટલું મોટું કરીને પણ વાંચી શકાશે. દરેક વર્ષની સંકલિત સૂચિ જે તે વર્ષના છેલ્લા અંકમાં પ્રગટ થતી હતી. તે બધી સૂચિઓ ‘ટેકસ્ટ’ સ્વરૂપે – જેના પર ‘ક્લિક’ કરી સીધેસીધું તે લખાણ વાંચી શકાય તે રીતે – ગોઠવવામાં આવશે. એટલું જ નહીં, બધાં વર્ષોની સૂચિઓને સંકલિત કરી, વિભાગવાર કક્કાવારી પ્રમાણે ગોઠવી એક સમગ્ર સૂચિ પણ આપવામાં આવશે. આ જ પ્રમાણે લેખકોની સૂચિ – પ્રત્યેક વર્ષની તેમજ સમગ્ર – આપવામાં આવશે.

ઉમાશંકર જોશીનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય પુસ્તકો સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ હોઈ, સમગ્ર સાહિત્ય અહીં પ્રગટ કરવામાં નહીં આવે. પરંતુ, તેમનાં બધાં જ પુસ્તકોનાં મુખપૃષ્ઠ, વિવિધ આવૃત્તિઓની વિગતો, તેમનાં કેટલાંક પાનાં – અર્પણ, અનુક્રમણિકા, નિવેદન વગેરે – ક્રમશઃ આપવામાં આવશે. તેમનાં બધાં જ લખાણોની સંકલિત સૂચિ પણ આપવાનો ઉપક્રમ છે.

આજના યુગમાં ઇન્ટરનેટ માહિતીના મુખ્ય સ્ત્રોત તરીકે ઊભરી રહ્યું છે ત્યારે એક વાત તરફ ખાસ ધ્યાન જાય છે કે ઇન્ટરનેટ ઉપર માહિતીના અખૂટ ભંડાર હોવા છતાં તેમાંથી કામ, આધારભૂત માહિતી તારવવી – ખાસ કરીને ભારતીય કે ગુજરાતી સાહિત્યવિષયક – એ થોડું અઘરું કામ છે. એ દિશામાં પહેલ કરી ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દી સાચા અર્થમાં ઊજવવાનો આ નમ્ર પ્રયત્ન છે.

ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ

‘સેતુ’, ૨૬, સરદાર પટેલ નગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
info@umashankarjoshi.in

આંકલાવ કોલેજમાં ટાગોરની સાર્ધ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ

શ્રી એચ. ડી. પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ સી. એમ. પટેલ કોમર્સ કોલેજ, આંકલાવ તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના ઉપક્રમે ઊર્જા કેન્દ્ર – આમરોલ (આંકલાવ)માં ટાગોરની સાર્ધ જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે ‘ટાગોર : સમકાલીન પ્રભાવ અને સાહિત્ય’ વિષય પર દ્વિદિવસીય પરિસંવાદ ૯-૧૦ માર્ચ ૨૦૧૧ના રોજ યોજાયો હતો. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ પરિસંવાદને ઉદ્ઘાટિત કર્યો હતો. શ્રી અનિલા દલાલે બીજરૂપ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં સર્વશ્રી મહેશ દવેએ ‘રવીન્દ્રનાથની જીવનરેખા’, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પર ટાગોરનો પ્રભાવ’, સતીશ વ્યાસે ‘ટાગોરનાં નાટકો’ શીલા વ્યાસે ‘ગોરા’, આનંદ વસાવાએ ‘પ્રાચીન સાહિત્ય’, ભાનુ ચૌધરીએ ‘ટાગોર હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી કી દષ્ટિ મેં’, રાનુ મુખુર્જીએ ‘ગીતાંજલિ’, નીતા ભગતે ‘ટાગોરના નિબંધો’, પ્રકાશ વેગડે ‘ટાગોરનું હાસ્ય’, ભરત મહેતાએ ‘ટાગોરની

વાર્તાઓ', પીયૂષ ઠક્કરે 'ટાગોરનાં ચિત્રો', કાન્તિ માલસતરે 'ચાંડાલિકા', જયશ્રી જોશીએ 'ચોખેર બાલિ', રતિલાલ રોહિતે 'ઘરે બાહિરે' વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં.

કવિના શબ્દથી કવિને અર્ધ્ય

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી જન્મશતાબ્દીના ઉપક્રમે ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં ભાષા સાહિત્ય ભવનમાં ગુજરાતી વિભાગ દ્વારા 'કવિના શબ્દથી કવિને અર્ધ્ય' નામે એકદિવસીય રાજ્યકક્ષાનો પરિસંવાદ તા. ૨૭-૧-૨૦૧૧ના રોજ યોજાયો હતો. પ્રારંભે ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી કીર્તિદા શાહે સમગ્ર કાર્યક્રમની રૂપરેખા આપી હતી. અતિથિવિશેષ ગુજરાત યુનિ.ના કુલપતિ શ્રી પરિમલ ત્રિવેદીએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યું હતું. સર્વશ્રી સુમન શાહે 'ગયાં વર્ષો...' અને રઘ્વાં વર્ષો તેમાં', ચિનુ મોદીએ 'મંથરા', યોગેશ જોષીએ 'ધારાવસ્ત્ર', ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ 'આત્માનાં ખંડેર', ધીરુ પરીખે 'વિશ્વશાંતિ', સતીશ વ્યાસે 'કડલાં' અને 'દુર્ગા' કૃતિઓનો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો. ભાષાભવનના ગુજરાતીના વિદ્યાર્થીઓએ 'છેલ્લું છાણું' એકાંકીને વાર્ષિકમથી રજૂ કર્યું હતું. શ્રી પ્રહર વોરાએ કવિની કવિતા અને ગીતોનું ગાન કર્યું હતું. આનંદ વસાવાએ સમગ્ર પરિસંવાદનું સરસ સંચાલન કર્યું.

કવિ ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દીનો કાર્યક્રમ

અસ્તાન કન્યા વિદ્યાલય તથા સંસ્કાર વર્તુળના ઉપક્રમે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સાંસ્કૃતિક ભવનમાં કવિ ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દીની ઉજવણીનો કાર્યક્રમની રમણ પાઠકના પ્રમુખપદે બારડોલીમાં યોજાયો હતો. પ્રા. સંધ્યા ભટ્ટે પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યું હતું. પ્રા. મીનળબહેન દવેએ ઉમાશંકર જોશીના જીવનકવનની રસપ્રદ ચર્ચા કરી હતી. પ્રા. રમણ પાઠકે પ્રમુખીય પ્રવચન કર્યું હતું. અસ્તાન કન્યા વિદ્યાલયના કલાકારોએ ઉમાશંકર જોશીકૃત 'ઉડણ ચરકલડી' એકાંકીની રજૂઆત કરી હતી.

બાલસાહિત્ય અકાદમીનું ૧૧મું અધિવેશન

તા. ૨૩-૧-૨૦૧૧ના રોજ બાલસાહિત્ય અકાદમીનું ૧૧મું અધિવેશન ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈના અધ્યક્ષસ્થાને ગુજરાત વિશ્વકોશ ભવન, અમદાવાદમાં યોજાયું હતું. જેમાં બાલસાહિત્યકારોએ ઉત્સાહભરે ભાગ લીધો હતો. બાલસાહિત્ય અકાદમીના અધ્યક્ષ યશવન્ત મહેતાએ વર્તમાનમાં સર્જાતા ગુજરાતી બાલસાહિત્યની વ્યાપક છણાવટ કરી હતી.

મહાભારતની જીવંત પરંપરા પર આંતરરાષ્ટ્રીય મહોત્સવ

ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્રીય કલાકેન્દ્ર, દિલ્હીના ઉપક્રમે તા. ૬થી ૧૬ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૧ના રોજ 'મહાભારતની જીવંત પરંપરા' પર આંતરરાષ્ટ્રીય મહોત્સવમાં ગુજરાતમાંથી ભગવાનદાસ પટેલ ભીલ આદિવાસી વાહકો સાથે સહભાગી થયા હતા. ભીલ સાધુઓએ મહામાર્ગી પાટની રચનાકરી તંબૂર પર 'ભારથ' (ભીલી મહાભારત)ની

પ્રસ્તુતિ કરી હતી. ભગવાનદાસ પટેલે તેનું રસદર્શન અને વિવેચન કર્યું હતું. આ સાપ્તાહિક મહાભારત મહોત્સવમાં દેશ અને દુનિયાના સાતસો વાહકો-ગાયકો, કથકો અને સો તજજ્ઞો સહભાગી બન્યા હતા.

અરુણા જાડેજાને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો અનુવાદ પુરસ્કાર

સુશ્રી અરુણા જાડેજાને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો ૨૦૧૦ના વર્ષનો અનુવાદ પુરસ્કાર મરાઠીના પ્રતિષ્ઠિત હાસ્યલેખક પુ. લ. દેશપાંડેના ચૂંટેલા લેખોના સંકલન અને અનુવાદ 'પુલકિત' પુસ્તક માટે અર્પણ કરવાની જાહેરાત કરવામાં આવી છે.

ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયાને એવોર્ડ

ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયાને 'ફ્રેન્ડશિપ ઓફ ઇન્ડિયા' તરફથી 'Best Personalities of India Award' ૨૦૧૧ પ્રાપ્ત થયો છે. એ જ સંસ્થાએ ડૉ. કડકિયાની સાહિત્યિક અને લોક-નાટ્ય-ભવાઈ તથા થિયેટર અંગેની બહુવિધ સેવાઓને ધ્યાનમાં લઈ આ વર્ષનો 'Bharat Excellence Award' પણ તેમને અર્પણ કર્યો છે.

'શબ્દયોગ'નો ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેષાંક

ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રદાન પ્રતિષ્ઠાન એનાં છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી હિન્દી ભાષામાં 'શબ્દયોગ' નામે સાહિત્યિક ત્રિમાસિક પ્રગટ કરે છે. 'ડિસેમ્બર-ફેબ્રુઆરી' ૨૦૧૦-૧૧નો અંક 'ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેષાંક' તરીકે પ્રગટ થયો છે. 'શબ્દયોગ' સામયિક દ્વારા છેલ્લાં છ વર્ષમાં ૨૯ ગુજરાતી પુસ્તકોને હિન્દી, મરાઠી, તેલુગુ, તામિલ, મલયાલમ તથા અંગ્રેજી ભાષામાં અનૂદિત કરાવીને જે તે ભાષાના વ્યવસાયિક પ્રકાશકો દ્વારા પ્રગટ કરાવ્યાં છે.

શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે એકદિવસીય પરિસંવાદ

ગુજરાત સાહિત્યસભા અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રીકૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની જન્મશતાબ્દી અન્વયે એકદિવસીય રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પરિસંવાદનું આયોજન તા. ૧૧-૩-૨૦૧૧ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશભવનમાં થયું હતું. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યું હતું. ગુજરાત સાહિત્ય સભાના પ્રમુખ શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધનમાં કાર્યક્રમ રૂપરેખાનો પરિચય કરાવ્યો હતો. શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે ઉદ્ઘાટક-પ્રવચન આપ્યું હતું. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ 'અતિથિવિશેષ' તરીકેના વક્તવ્યમાં કવિ અને પત્રકાર શ્રીધરાણીની વિશેષતા ચીંધી આપી હતી. શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે પ્રમુખીય પ્રવચનમાં કવિ શ્રીધરાણી શતાબ્દીવંદનાની વાત કરી હતી. આ ઉદ્ઘાટન-બેઠકનું સંચાલન નવિની દેસાઈએ કર્યું હતું. શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે 'કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી દક્ષિણામૂર્તિથી દિલ્હી', શ્રી સંકેત પારેખે 'સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વને ઘડનારાં પરિબળો', શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે 'કવિ શ્રીધરાણી', શ્રી દીપક મહેતાએ 'માય અમેરિકા માય ઇન્ડિયા', શ્રી મહેશ ચંપકલાલે

‘નાટ્યકાર શ્રીધરાણી’ શ્રી પરેશ નાયકે ‘શ્રીધરાણીનું અન્ય અંગ્રેજી સાહિત્ય’, શ્રી ધીરુ પરીખે ‘શ્રીધરાણી આજના સંદર્ભમાં’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. બીજી બેઠકનું સંચાલન શ્રી પ્રીતિ શાહે કર્યું હતું અને ત્રીજી બેઠકનું સંચાલન પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું હતું. શ્રી પ્રવીણ પંડ્યાના ગ્રૂપે શ્રીધરાણીના નાટ્યાંશોની અને અમર ભટ્ટે કવિનાં ગીતોની પ્રસ્તુતિ કરી હતી. શ્રી યોગેશ જોષીએ સૌનો આભાર માન્યો હતો.

દેવદાસ-તાન શિબિર

‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત અ. હિં. મ. પ. બૃહદ સુરત વાચકમંચના ઉપક્રમે ‘દેવદાસ-તાન : સાહિત્યસિનેમા’ વિષય પર એક સમાંતર અભ્યાસનો એકદિવસીય વર્કશોપ તા. ૫-૩-૧૧ના રોજ શ્રી રવીન્દ્ર પારેખની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો હતો. આ શિબિરની રજૂઆત તથા સંચાલન ફિલ્મ થિયેટર તથા ફિલ્મ ક્યુરેટર શ્રી અમૃત ગંગરે કરી હતી. શ્રી શરદચંદ્ર ચટોપાધ્યાયવિખિત ‘દેવદાસ’ સાહિત્યકૃતિનું વાંચન તથા એ જ સાહિત્યકૃતિ આધારિત ‘દેવદાસ’ ફિલ્મોના અંશો પરદા પર બતાવ્યા હતા. આ સમગ્ર કાર્યક્રમનું આયોજન સ્મિતા પારેખે કર્યું હતું.

ડૉ. જયન્ત પાઠક કવિતા પુરસ્કાર

ડૉ. જયન્ત પાઠક કવિતા પુરસ્કાર બે વર્ષના સમયગાળામાં પ્રગટ થયેલા ઉત્તમ કાવ્યસંગ્રહને આપવામાં આવે છે. કવિઓ, પ્રકાશકો અને કાવ્યરસિકોને વિનંતી છે કે ૨૦૦૮ અને ૨૦૦૯માં પ્રગટ થયેલા કાવ્યસંગ્રહોની બે નકલો ડૉ. રેખાબહેન ટી. ભટ્ટ, મંત્રી, ડૉ. જયન્ત પાઠક પુરસ્કાર સમિતિ, અઠવાલાઈન્સ, સુરત-૩૯૫૦૦૧ના સરનામે સત્વરે મોકલી આપે.

r

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને ‘પરબ’ના લવાજમ અંગે :

- v ‘પરબ’ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- v ‘પરબ’ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- v ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- v વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- v ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં ‘પરબ’ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- v પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- v પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડૉલર.)
- v ‘પરબ’ લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- v ‘પરબ’માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- v લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- v સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- v પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, ‘પરબ’, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

[‘ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૮’ : પુરુરાજ જોષી, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૩૧+૨૮, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૧૯૯૧થી પ્રતિ વર્ષે ‘કવિતાયયન’નું પ્રકાશન થાય છે. ગુજરાતી કવિતાયયનની કાવ્યયાત્રામાં કાન્ત-બળવંતરાય શતાબ્દી ગ્રંથમાળાનો આ ૧૮મો મણકો છે. ‘ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૮’ના સંપાદક શ્રી પુરુરાજ જોષીએ વર્ષ દરમિયાન ગુજરાતી

ભાષાનાં વિવિધ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી કવિતાઓમાંથી કવિતાનું સંપાદન કર્યું છે. આ સંપાદનકાર્ય દ્વારા સંપાદક પુરુરાજ જોષીએ તત્કાલીન સમયમાં રચાતી ગુજરાતી કવિતાની તાસીરથી ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના રસિકોને અવગત કરાવ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ભાવકો આ સંપાદનને ઉષ્માભર્યો આવકાર આપશે એવી આશા છે.

[‘ગુજરાતી નવલિકાયયન : ૨૦૦૭’ : સંપાદક : હિમાંશી શેલત, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૨+૧૪૦, કિં. રૂ. ૭૫/-]

ગુજરાતી સાહિત્યના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વાર્તાકાર ‘ધૂમકેતુ’ની સ્મૃતિમાં એમના પરિવાર તરફથી વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થતી ગુજરાતી વાર્તાઓમાંથી ઉત્તમ વાર્તાઓનાં વાર્ષિક સંપાદનો પ્રગટ થઈ શકે તેવા ઉમદા હેતુથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ‘ધૂમકેતુ નવલિકા શ્રેણી’ યોજવા માટે બે લાખ રૂપિયાનું દાન મળ્યું હતું. આ હેતુથી પરિષદે ૧૯૯૪-૯૫ના વર્ષથી દર વર્ષે જુદા જુદા વિદ્વાન સંપાદકો દ્વારા સંપાદિત નવલિકાયયન પ્રગટ થાય છે.

‘ગુજરાતી નવલિકાયયન : ૨૦૦૭’ ધૂમકેતુ નવલિકા પ્રકાશનશ્રેણીનું ૧૩મું સંપાદન છે. આ પુસ્તકનું સંપાદન વાર્તાકાર હિમાંશી શેલતે કર્યું છે. સંપાદક હિમાંશી શેલતે ૨૦૦૭ના વર્ષ દરમિયાન વિવિધ સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલી વાર્તાઓમાંથી કેટલીક ઉત્તમ વાર્તાઓને સંપાદિત કરી છે. વાર્તારસિક ભાવકો આ સંપાદનને ઉષ્માભરે આવકારશે એવી આશા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, ‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

[‘પારિજાતક’ : હેમાંગિની રાનડે, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૯૯, કિં. રૂ. ૧૪૦/-]

સદ્ગત બી. કે. મજૂમદારના વસિયતનામામાં પ્રગટ થયેલી, સાહિત્ય અને કલાનાં ક્ષેત્રમાં નવા સર્જકોને ઉત્તેજન આપવાની એમની ઇચ્છાના અનુસંધાનમાં આવેલી શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત આ વાર્તાસંગ્રહ ‘પારિજાતક’ ત્રેવીસમા મણકા રૂપે પ્રગટ થયો છે. શ્રીમતી

હેમાંગિની રાનડેએ લેખનનો આરંભ હિન્દીમાં કર્યો હતો. અને ગુજરાતીમાં પણ વાર્તાલેખનકાર્ય આરંભ્યું છે. એમની ‘ઉનાળો’ વાર્તાને વાર્તાનો પ્રતિષ્ઠિત ‘કથા’ એવોર્ડ મળેલો છે. આ સંગ્રહની વાર્તાઓમાં નારીચેતનાનાં વિવિધ રૂપો, બાળમાનસ અને આદેડવયના મનુષ્યોનાં સંવેદનો આલેખાયાં છે. હેમાંગિનીબહેનના આ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહને વાર્તારસિક ભાવકો ઉષ્માભરે આવકારશે એવી અપેક્ષા છે.

[‘નોળવેલ’ : ગોરધન ભેસાણિયા, પ્ર. આ. ૨૦૧૦, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૧૨૬, કિં. રૂ. ૯૦/-]

‘નોળવેલ’ વાર્તાસંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીનું સાડત્રીસમું પ્રકાશન છે. વાર્તાકાર શ્રી ગોરધન ભેસાણિયાનો આ ચોથો વાર્તાસંગ્રહ છે. તેમની ‘એક તણખલાની વાત’ નવલકથાને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક મળ્યું છે. આ સંગ્રહની તેવીસ વાર્તાઓમાં પ્રગટતું ગામડું એ અમરેલી જિલ્લાની આસપાસનું વીસમી સદીના આઠમા દાયકાનું ગામડું છે. આ વાર્તાઓમાં એક આખા ગામની તળપ્રદેશના લોકજીવનની એનાં સારાં-માઠાં પાસાંઓની એક આકર્ષક ભાત ઊપસે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, ‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯. ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭